

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ &
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
Π.Μ.Σ. «ΔΙΚΑΙΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ & ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»**

**ΟΙ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ
ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ**

Επιβλέπουσα: Καθηγήτρια κα Μουκίου Χρυσούλα

ΚΩΝΣΤΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

«Η Ευρώπη δεν θα δημιουργηθεί διά μιας ή βάσει ενός μοναδικού σχεδίου. Θα οικοδομηθεί μέσα από απτά επιτεύγματα που θα δημιουργήσουν πρώτα μια πραγματική αλληλεγγύη».

Ρομπέρ Σουμάν

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. Πρόλογος.....	6
B. Εισαγωγή.....	8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κρατικές Ενισχύσεις

1. Κρατικές Ενισχύσεις ως έννοια.....	11
2. Ασυμβίβαστες Κρατικές Ενισχύσεις με την κοινή αγορά.....	16
2.1. Οι εξαιρέσεις που προβλέπονται από το ασυμβίβαστο.....	17
2.2. Οι εν δυνάμει συμβατές ενισχύσεις - 107§3 ΣΛΕΕ.....	19
3. Η διαδικασία ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων.....	24
4. Παράνομες ενισχύσεις και διαδικασία ελέγχου.....	30
4.1. Προσωρινά μέτρα και η διαταγή προσωρινής ανάκτησης.....	32
5. Απόφαση ανάκτησης της κρατικής ενίσχυσης.....	34
6. Ο ρόλος του Εθνικού Δικαστή.....	40

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Περιπτωσιολογία παράνομων κρατικών ενισχύσεων στην ελληνική έννομη τάξη

1. Υπόθεση «Αλουμίνιο της Ελλάδος», 13-7-2010, E(2011) 4916 τελική απόφαση.....	44
2. Υπόθεση «Ελληνικός Χρυσός» και η καταδίκη της Ελλάδας από το ΔΕΕ για τη μη ανάκτηση ενισχύσεων	48
3. Υπόθεση Ελληνικά καζίνο – ΓΔΕΕ T-425/2011,11-9-2014.....	56
Γ. Επίλογος.....	60

Βιβλιογραφικές Πηγές

Ελληνική Βιβλιογραφία.....	64
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία.....	66
Ελληνική Αρθρογραφία.....	67
Ξενόγλωσση Αρθρογραφία.....	68
Πρωτογενείς Πηγές.....	69
Πράξεις των οργάνων της ΕΕ.....	69
Ενδεικτική Νομολογία των Δικαστηρίων της ΕΕ	71
Εθνική Νομοθεσία – Νομολογία.....	74

Πίνακας συντομογραφιών:

-Βλ.	Βλέπε
-Γεν.ΔΕΕ	Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
-ΔΕΕ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
-ΔΕΚ	Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
-ΕΕΕΔ	Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου
-ΕΕΕΚ	Επίσημη Εφημερίδα Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
-ΕΚ	Ευρωπαϊκή Κοινότητα
-ΜπρΑθ	Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών
-Ν	Νόμος
-Νμλγ	Νομολογία
-ΠΕΚ	Πρωτοδικείο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
-Σ	Σύνταγμα
-ΣΕΚ	Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
-Σελ	Σελίδα
-ΣΛΕΕ	Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
-ΣυνθΕΚΑΧ	Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα & Χάλυβα
-ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας

A. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονείται στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος ειδίκευσης «του Δικαίου της Τεχνολογίας και της Οικονομίας», της Σχολής Επιστημών της Οικονομίας και Δημόσιας Διοίκησης, του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης, του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Η εκπόνηση του παρόντος πονήματος έγινε υπό την καθοδήγηση της Επίκουρου Καθηγήτριας κυρίας Μουκίου Χρυσούλας.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς την επιβλέπουσα της διπλωματικής εργασίας, Επίκουρη Καθηγήτρια κα Μουκίου Χρυσούλα, η οποία με την επιστημονική της συνδρομή και το συνεχές ενδιαφέρον της με καθοδήγησε στο δύσκολο «μονοπάτι» της εκκίνησης και της ολοκλήρωσης της έρευνας του σύνθετου θέματος περί των κρατικών ενισχύσεων. Πιστεύω ακράδαντα, ότι υπήρξε ο άνθρωπος εκείνος, που μέσα από την ποιοτική διδασκαλία κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών παραδόσεων, μου κέντρισε το ενδιαφέρον, δίνοντάς μου παράλληλα την ώθηση και τα κίνητρα να ασχοληθώ με ένα τόσο ουσιώδες και επίκαιρο ζήτημα. Οφείλω, πραγματικά πάρα πολλά σε εκείνη που είναι δύσκολο να αποτυπωθούν σε αυτές τις λίγες γραμμές του προλόγου. Την ευχαριστώ θερμά, για την υπομονή της στα συνεχή ερωτήματά μου, στις απορίες μου, για την αμέριστη συμπαράστασή της, για τις συμβουλές της και για την όλη καθοδήγησή της. Είμαι βέβαιος, ότι μετά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, εντρύφησα πολύπλευρα σε θέματα που η μέχρι τώρα επιστημονική μου κατάρτιση, δεν μου είχε προσφέρει, και για αυτό λοιπόν το ωφέλιμο και αξέχαστο ταξίδι στην γνώση, την ευχαριστώ.

Οφείλω όμως, να ευχαριστήσω θερμά τους καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος, την Αντιπρύτανη κα Κριάρη Ισμήνη, μια

αξιόλογη και οξυδερκή επιστήμονα και τον Καθηγητή κο Νικολόπουλο Ηλία που μου γέννησε το ενδιαφέρον για το Συνταγματικό Δίκαιο.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα, τον Αναπληρωτή Καθηγητή κο Χάνο Αντώνιο για την συνεισφορά του, όλο αυτό το διάστημα, αφού ήταν πάντα πρόθυμος να με συνδράμει. Ακόμα, τον Λέκτορα κο Βόγκλη Ελευθέριο, για την εισαγωγή μου σε νέα μονοπάτια της ακαδημαϊκής μου πορείας και την συνεισφορά του στον τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων της ζωής.

Ευχαριστίες, πρέπει να απευθύνω στους συναδέλφους φοιτητές που περάσαμε μαζί τις ώρες στο πανεπιστήμιο καθώς και για τις συζητήσεις μας, σε αμιγώς επιστημονικά θέματα.

Τέλος, ένα «μεγάλο» ευχαριστώ στους καλούς μου φίλους, ιδιαιτέρως, σε έναν φέρελπι νέο τον Κώτσηρα Γεώργιο, στην παιδική μου φίλη Τσαντίλα Ιωάννα, καθώς και στην Βρούβα Βασιλική που στέκονται συμπαραστάτες στην ζωή μου. Ευχαριστίες οφείλω επίσης, στην οικογένειά μου και ιδιαιτέρως στους γονείς μου, όπου είναι φωτεινοί οδοδείκτες όλα αυτά τα χρόνια και προσπαθούν για ένα καλύτερο αύριο για τα τέσσερα παιδιά τους.

B. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Σύνταγμα¹ της Ελλάδος, ορίζει ότι «η Κυβέρνηση² καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της Χώρας, σύμφωνα με τους ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων» (άρθρο 82). «Για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος το Κράτος προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα στη Χώρα, επιδιώκοντας να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας. Λαμβάνει τα επιβαλλόμενα μέτρα για την αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου, από την ατμόσφαιρα και τα υπόγεια ή υποθαλάσσια κοιτάσματα, για την προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης και την προαγωγή ιδίως της οικονομίας των ορεινών, νησιωτικών και παραμεθόριων περιοχών» (άρθρο 106§1). Επίσης, «καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη» (άρθρο 5§1), ενώ «η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας» (άρθρο 106§2).

Οι παράπανω διατάξεις συνθέτουν το κατά κοινώς λεγόμενο «οικονομικό Σύνταγμα» το οποίο, εν στενή εννοία, νοείται ως το συνταγματικό καθεστώς του οικονομικού βίου, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται η δέσμευση της οικονομικής πολιτικής και της οικονομικής διοίκησης από το

¹ Σύνταγμα της Ελλάδας, (Όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27 Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων).

² Α.Μ. ΠΑΝΤΕΛΗΣ, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου Βασικές Έννοιες – Συνταγματική Ιστορία – Οργάνωση του Κράτους, Λιβάνη, 2007, σελ. 370. Ορισμός και έννοια της «Κυβέρνησης», ως συλλογικό όργανο, από νομική άποψη το ανώτατο όργανο της εκτελεστικής εξουσίας, μετά τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Από ουσιαστική όμως άποψη είναι το κύριο όργανο για τη διακυβέρνηση του κράτους, διότι ο Πρόεδρος δεν συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων για την χάραξη πολιτικής.

συνταγματικό δίκαιο³. Το «οικονομικό Σύνταγμα» υποδηλώνει και το εν γένει νομικό καθεστώς των οικονομικών σχέσεων⁴.

Κατόπιν λοιπόν των παραπάνω, η πολιτεία έχει κεντρικό και νευραλγικό ρόλο στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής της χώρας μας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση όμως, αναζητεί και προστατεύει τον ελεύθερο και τον ανόθευτο ανταγωνισμό στην ενιαία αγορά και προσπαθεί να περιορίσει έστω και με προϋποθέσεις τον κρατικό παρεμβατισμό. Με άλλες λέξεις, το δίκαιο της Ένωσης καλείται να προσδιορίσει τη χρυσή τομή μεταξύ του οικονομικού, πολιτικού, κοινωνικού ρόλου του κράτους και της αγοράς με τις συνθήκες του ελεύθερου ανταγωνισμού.

Οι ενισχύσεις, χορηγούνται, προκειμένου η Διοίκηση και ο νομοθέτης να ικανοποιήσουν και να πραγματώσουν αποτελέσματα γενικού συμφέροντος που καταγράφονται στο Σύνταγμα και ειδικότερα την εξυπηρέτηση της εθνικής οικονομίας και της περιφερειακής ανάπτυξης⁵. Μέσω της χορήγησης των δημοσίων επιχορηγήσεων, εξυπηρετούνται οι σκοποί της παρότρυνσης του λήπτη αυτής, να ενασχοληθεί με την επιλεγείσα οικονομική δραστηριότητα και μέσω αυτής, να επιτευχθεί η ανάπτυξη σε όλους τους τομείς της οικονομίας, η αξιοποίηση πλουτοπαραγωγικών πόρων της χώρας, η προστασία του φυσικού πλούτου, η χωροταξική αναδιάρθρωση της επικράτειας, και η διεύρυνση των εξαγωγών.

Αντικείμενο της ανά χείρας διπλωματικής εργασίας αποτελούν οι κρατικές ενισχύσεις στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο και στην εθνική έννομη τάξη. Επίσης, γίνεται εκτενής αναφορά στην ανάκτηση των παράνομων κρατικών ενισχύσεων, εφόσον κατά την εποχή της ίδρυσης της τότε Κοινότητας δεν είχε

³ Ρ. BADURA, Θεμελιώδη προβλήματα του οικονομικού συνταγματικού δικαίου – Επισκόπησης αυτών ιδιαιτέρων υπό την έποψιν του θεμελιώδους νόμου της Ο.Δ.Γ., Νομική Βιβλιοθήκη, 1976, σελ. 834-836.

⁴ Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, Συνταγματικό Δίκαιο Ι. 1980, σελ.156. Επίσης, Ι. ΒΕΛΕΝΤΖΑΣ το «οικονομικό Σύνταγμα ως νομικό πρόβλημα – Συμβολή στην θεωρία του οικονομικού Συντάγματος», Αρμενόπουλος, 1987, σελ.733, ο οποίος αναφέρεται και στις ιστορικές καταβολές της έννοιας (Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919). Στην έννοια του «οικονομικού Συντάγματος» αναφέρεται εκτενώς και ο Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, Παρατηρητής, 1990, σελ. 29.

⁵ Γ. ΑΝΑΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Οι δημόσιες ενισχύσεις της οικονομίας, Σάκκουλας, 1982, σελ. 188.

προβλεφθεί η δυνατότητα της ανάκτησης. Η νομολογία έθεσε πρώτη τους πυλώνες για την ανάγκη ύπαρξης ευρύτερης νομοθεσίας περί των κρατικών ενισχύσεων, μέσω της ιστορικής απόφασης «Kohlegesetz»⁶, η οποία για πρώτη φορά έδωσε την πλήρη εξουσία και δυνατότητα στην Επιτροπή να διατάζει την ανάκτηση παράνομης και μη συμβατής ενίσχυσης, επί τη βάση του ισχύοντος πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου⁷. Μετά από νομοπαρασκευαστική επεξεργασία και διάλογο, προέκυψε ο Κανονισμός 659/1999 του Συμβουλίου, της 22^{ας} Μαρτίου του 1994⁸.

Εξαιτίας της έκτασης του ζητήματος, επί της κρατικής ενίσχυσης, αρχικά, στο πρώτο μέρος, αναλύεται η έννοια της «κρατικής ενίσχυσης». Γίνεται επίσης, αναφορά στις ασυμβίβαστες ενισχύσεις με την κοινή αγορά (άρθρο 107 της ΣΛΕΕ) καθώς και στις εξαιρέσεις που προβλέπονται από το ασυμβίβαστο. Ακόμα, αντιμετωπίζεται εκτενώς, η διαδικασία ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων.

Περαιτέρω, προσδιορίζεται ο όρος των «παράνομων ενισχύσεων», καθώς και η ανάκτηση αυτών. Παρουσιάζεται επίσης, ο σημαίνων και ο νευραλγικός ρόλος του εθνικού δικαστή στον έλεγχο των κρατικών ενισχύσεων.

Στο δεύτερο μέρος, αναλύονται και εξετάζονται περιπτωσιολογικά οι κρατικές ενισχύσεις στην εθνική έννομη τάξη. Η υπόθεση «Αλουμίνιο της Ελλάδος», 13-7-2010, E(2011) 4916 τελικό, η υπόθεση «Ελληνικός Χρυσός» και η καταδίκη της Ελλάδας από το ΔΕΕ για τη μη ανάκτηση ενισχύσεων καθώς επίσης και η υπόθεση «Ελληνικά Καζίνο» - ΓΔΕΕ T-425/2011, 11-9-2014.

⁶ Βλ. ΔΕΚ, 12-7-1993, Επιτροπή κατά Γερμανίας, C-70/72 1973, Συλλ. 813, σκ. 13.

⁷ Γ.Α. ΚΩΤΣΗΡΑΣ, Η ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ελληνική έννομη τάξη, Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ 2.

⁸ Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 659/1999 της 22ας Μαρτίου 1999 για τη θέσπιση λεπτομερών κανόνων εφαρμογής του άρθρου 93 της Συνθήκης ΕΚ (ΕΛ της 27-3-1999, σελ. 1).

1. Κρατικές Ενισχύσεις ως έννοια

Η εγκαθίδρυση της Κοινής Αγοράς και η ανάπτυξή της στην εσωτερική αγορά ή αλλιώς στην ενιαία αγορά δεν επιτυγχάνεται μόνο με την κατάργηση των κρατικών εμποδίων στην ελεύθερη διακίνηση των προσώπων, των κεφαλαίων, των υπηρεσιών και των εμπορευμάτων. Είναι επιπλέον αναγκαία η κατοχύρωση ενός ανόθευτου και ελεύθερου ανταγωνισμού⁹. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός, προϋποθέτει πολλούς και διαφορετικούς οικονομικούς φορείς, που δύνανται να έχουν συμμετοχή στην αγορά με ίσους όρους, ευκαιρίες και προϋποθέσεις για την ενεργή δραστηριοποίησή τους¹⁰. Ο αποτελεσματικός – εφικτός ανταγωνισμός ορίζεται στα πλαίσια μια συγκεκριμένης αγοράς, σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή και αποτελεί συνάρτηση πολλών στοιχείων, όπως, π.χ. η φύση των σχετικών προϊόντων, ο αριθμός και το μέγεθος των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στη συγκεκριμένη αγορά, καθώς και ο βαθμός αλληλεξάρτησής τους¹¹.

Έτσι λοιπόν, συμπεραίνουμε ότι μόνο μέσω του ελεύθερου και ανόθευτου ανταγωνισμού μπορούμε να εγγυηθούμε και να πετύχουμε την συνεχή προσφορά προϊόντων και υπηρεσιών στον καταναλωτή και ακόμη περισσότερο σε ευνοϊκότερους δυνατούς όρους.

Ο ανταγωνισμός που προαναφέραμε δύναται να νοθευτεί από την σύμπραξη των επιχειρήσεων αλλά και με την χορήγηση κρατικών ενισχύσεων. Να σημειωθεί εδώ ότι δεν είναι απαραίτητο η ενίσχυση να νοθεύει τον ανταγωνισμό ή να επηρεάζει το ενδοκοινοτικό εμπόριο. Αρκεί η πιθανολόγηση¹² ενός τέτοιου κινδύνου. Τεκμαίρεται¹³ δηλαδή ως υφιστάμενη

⁹ Π.Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Η ελευθερία ανταγωνισμού στο ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο, Σάκκουλας, 1996, σελ. 11.

¹⁰ Ε. ΜΠΕΣΙΛΑ – ΒΗΚΑ, Ο ελεύθερος ανταγωνισμός και οι περιορισμοί του – η συμμετοχή στην οικονομική ζωή της χώρας (κατά το αρθρ. 5 παρ. 1 του Συντάγματος), Σάκκουλας, 1998, σελ. 43.

¹¹ Γ.ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ευρωπαϊκό δίκαιο επιχειρήσεων και ανταγωνισμού – Θεμελιώδεις ελευθερίες, ανταγωνισμός, κρατικές ενισχύσεις, Σάκκουλας 2004, σελ. 87.

¹² Δ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Εισαγωγή στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Σάκκουλας, 2007. Σελ 543.

η εν λόγω προϋπόθεση, εφόσον και μόνο η πιθανολόγηση του κινδύνου πληροί τα δεδομένα της παραγράφου 1 του άρθρου 107.

Η πράξη της κρατικής ενίσχυσης των κρατών μελών ήταν ευρύτερα διαδεδομένη παλαιότερα, την συναντάμε όμως ακόμη και σήμερα σε μικρότερο βαθμό. Η πολιτική που ακολουθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση για τις κρατικές ενισχύσεις έχει την αφετηρία της στα άρθρα 87 έως 93 της Συνθήκης Ευρ. Κ. μετέπειτα 107 έως 109 της ΣΛΕΕ.

Σύμφωνα με το άρθρο 107§1 (πρώην 87 της ΣΕΚ) «Ενισχύσεις που χορηγούνται υπό οποιαδήποτε μορφή από τα κράτη ή με κρατικούς πόρους και νοθεύουν ή απειλούν να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό διά της ευνοϊκής μεταχειρίσεως ορισμένων επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων παραγωγής είναι ασυμβίβαστες με την εσωτερική αγορά, κατά το μέτρο που επηρεάζουν τις μεταξύ κρατών μελών συναλλαγές, εκτός αν οι Συνθήκες ορίζουν άλλως».

Σύμφωνα με το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ο όρος και η έννοια «ενίσχυση» είναι εκτεταμένη εφ' όσον δεν περιορίζεται μόνο στις επιχορηγήσεις – ως επιδοτήσεις, αλλά σημειώνεται ότι θεωρείται και κάθε μέτρο που μειώνει τις επιβαρύνσεις, τις οποίες μπορεί και έπρεπε να φέρει κανονικά μια επιχείρηση¹⁴, και οι οποίες ως εκ τούτου, χωρίς να αποτελούν παροχές – επιδοτήσεις υπό την στενή έννοια, έχουν τα ίδια αποτελέσματα και την ίδια φύση.

Κατά το ΔΕΚ, αναλυτικότερα, οι μη απευθείας ενισχύσεις, μπορεί να έχουν την μορφή δανείων με ευνοϊκότερους όρους μη διαθέσιμους στην αγορά, όπως άτοκα ή χαμηλότοκα δάνεια ή και επιδότηση επιτοκίων¹⁵. Επίσης, εγγυήσεις του δημοσίου για δανειοδότηση ή άλλων μορφών πιστώσεων¹⁶. Να σημειωθεί δε, ότι το στοιχείο της ενισχύσεως που ενέχει εγγύηση, έγκειται στη

¹³ Α. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, Πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις στην έννοια της κρατικής ενίσχυσης, ΔΗΣΚΕ, Τεύχος 2/2004, σελ. 122.

¹⁴ Βλ. ΔΕΚ, 21-2-1961, Steenkolenmijnen/Haute Autorite, υπόθεση 30/59, Συλλ. 1961, σελ. 1. Επίσης, ΔΕΚ, 15-3-1994, Banco Exterior de España, υπόθεση C-387/92, Συλλ. I-877, σκέψη 13.

¹⁵ ΔΕΚ, υπόθεση 57/86, Επιτροπή κατά Ελλάδος, Συλλ. 1988, 2855 (επιδότηση επιτοκίου).

¹⁶ ΔΕΚ 27-6-2000, Επιτροπή κατά Πορτογαλίας, υπόθεση C-404/97, Συλλ. 2000, σελ. I-4897. Εξαιρούνται οι περιπτώσεις, οι οποίες σωρευτικά αποδεικνύεται η υγιής οικονομική κατάσταση της οφελούμενης επιχείρησης και η χορήγηση της εγγύησης με όρους αγοράς, Ανακοίνωση της Επιτροπής ΕΕΕΚ C 71 της 11-3-2000, σελ. 14-18.

διαφορά μεταξύ του επιτοκίου που θα κατέβαλλε ο οφειλέτης στην ελεύθερη αγορά και εκείνου που πράγματι πέτυχε χάρη στην εγγύηση. Αν δε, κανένα πιστωτικό ίδρυμα δεν θα δάνειζε χρήματα, γνωρίζοντας την οικονομική κατάσταση, χωρίς την κρατική εγγύηση, το συνολικό ποσό του δανείου σαφώς και θεωρείται κρατική ενίσχυση¹⁷.

Αξίζει να τονισθεί ότι, κρατική ενίσχυση θεωρείται και η οποιαδήποτε ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση, όπως η μείωση του φορολογικού συντελεστή καθώς και η φορολογική απαλλαγή και ακόμα εξαιρετικά φορολογικά κίνητρα¹⁸.

Παρατηρήθηκε δε, ότι η παροχή αγαθών και υπηρεσιών με ευνοϊκότερους όρους, όπως επί παραδείγματι, ηλεκτρικού ρεύματος, φωταερίου ή μεταφορών, κρίνεται ως κρατική ενίσχυση¹⁹.

Κρατική ενίσχυση αποτελεί και η συμμετοχή του κράτους στην εταιρική κεφαλαιακή ενίσχυση – χορήγηση πόρων σε περιπτώσεις που δεν θα ενδιέφεραν ιδιώτες επενδυτές υπό τις ομαλές συνθήκες της οικονομίας της αγοράς²⁰.

Επιπλέον, επιχορήγηση που επιδιώκει την τόνωση ή την ανακούφιση, ενισχύοντας έτσι την επιχείρηση, έστω και αν είναι προσωρινή, έχοντας όφελος ο αποδέκτης, εκλαμβάνεται ως ενίσχυση²¹.

Εκτός από τα προαναφερόμενα, προτιμησιακά δικαιώματα πάντοτε στα πλαίσια της νομοθεσίας περί εμπορίας αερίων του θερμοκηπίου²²,

¹⁷ Βλ. την απόφαση της Επιτροπής της 7-10-1994, υπόθεση C 94/94, Ολυμπιακή Αεροπορία, EEL 273/22 25-10-1994. Επίσης την ανακοίνωση της Επιτροπής της 15-11-1994 «Εφαρμογή των άρθρων 92 και 93 ΣυνΘΕΚ και 61 ΣυμφΕΟΧ στις κρατικές ενισχύσεις στον τομέα της αεροπορίας», άρθρο 33.

¹⁸ Β. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Κρατικές Ενισχύσεις, κοινοτική και εθνική ρύθμιση, Σάκκουλας, 2006, σελ. 18-19. Επίσης, ΔΕΚ 15-3-1994, Banco Exterior de España, υπόθεση C-387/92, C-201/00, 15-7-2004, Ισπανία κατά Επιτροπής, Συλλ. 2004, σελ. I-6717, C-159/01, 29-4-2004, Κάτω Χώρες κατά Επιτροπής, Συλλ. 2004, σελ. I-4461. Ακόμα, Ανακοίνωση της Επιτροπής περί της εφαρμογής κανονών για κρατικές ενισχύσεις στα μέτρα άμεσης φορολογίας στις επιχειρήσεις, ΕΕΕΚ C384, 10-12-1998.

¹⁹ ΔΕΚ 169/84, CdF Chemie AZF, Συλλ. 1990, σελ. I-3083 (υπόθεση με φωταέριο). Επίσης, Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με στοιχεία κρατικής ενίσχυσης στις πωλήσεις γηπέδων- οικοπέδων και κτιρίων από τις δημόσιες αρχές, ΕΕ C 209, 10-7-1997, σ. 3.

²⁰ ΔΕΚ 323/82, Intermills, Συλλ. 1984, σελ. 3809, Επιτροπή κατά Βελγίου, Συλλ. 1990, σελ. I-959.

²¹ ΔΕΚ 173/73 Ιταλία κατά επιτροπής, Συλλ. 1974, σελ. 709.

²² Οδηγία του Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2003/87/ΕΚ, άρθρο 11, παράγραφος 3, ΕΕ L 275, 25-10-2003.

ιδιωτικοποιήσεις που συνδυάζονται με δωρεάν κρατικά ανταλλάγματα²³, και ακόμα διαγραφή χρεών, θεωρούνται κρατική ενίσχυση.

Οφείλουμε να σημειώσουμε, ότι η ενίσχυση πρέπει να έχει χαρακτήρα κρατικό, δηλαδή, να χορηγείται ως δαπάνη, με τη μορφή απώλειας εσόδων. Αυτοί λοιπόν οι κρατικοί πόροι, δύναται να χορηγηθούν από οποιονδήποτε φορέα δημόσιας εξουσίας, όπως οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης Α΄ και Β΄ βαθμού και δημόσιες επιχειρήσεις. Ακόμα, πάροχος της κρατικής ενίσχυσης μπορεί να είναι ΝΠΙΔ που ο έλεγχος ασκείται από το κράτος. Κρατική ενίσχυση μπορεί να χορηγηθεί απευθείας από το κράτος ή μέσω ενός άλλου δημοσίου ή ιδιωτικού οργανισμού²⁴ (π.χ. χρηματοπιστωτικό ίδρυμα²⁵). Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι όταν δεν επιβαρύνεται άμεσα η έμμεσα το κράτος δεν πρόκειται για κρατική ενίσχυση²⁶.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αποσαφηνίσουμε τον όρο «επιχειρήσεις» που είναι καθοριστικός για την ερμηνεία του άρθρου 107 της ΣΛΕΕ (πρώην 87 της ΣΕΚ). Ως επιχειρήσεις μπορούν να θεωρηθούν, «ανεξάρτητα εάν πρόκειται

²³ Απόφαση της Επιτροπής 93/349/ ΕΟΚ, ΕΕΕΚ L 143, 15-6-1993, σελ. 0007-0016.

²⁴ ΔΕΚ 78/76, Steinike κατά Weinling, Συλλ. 1977, σελ. 575 και 72/87, Executif regional wallon και SA Glaverbeg κατά Επιτροπής, Συλλ. 1988, 1573 (επιδότηση επιτοκίου). Βλ. 303/88, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλ. 1990, σελ. I-1433. Επίσης βλ. 305/89, Ιταλία κατά Επιτροπής (Alfa Romeo), Συλλ. 1991, σελ. 1603, (αύξηση κεφαλαίου).

²⁵ ΔΕΚ 30-1-1985, υπόθεση 290/83, Επιτροπή κατά Γαλλίας, Συλλ. 1958, σελ. 439.

²⁶ Έτσι, ένα σύστημα θεσπισμένο από ένα κράτος μέλος, όπως το εφαρμοζόμενο International Shipping Register (ISR) που επιτρέπει σε συμβάσεις εργασίας, συναπτόμενες με ναυτικούς που είναι υπήκοοι μη κρατών μελών και δεν έχουν μόνιμη κατοικία ή διαμονή στο κράτος μέλος αυτό, να υποβάλλονται σε όρους εργασίας και αμοιβής μη καλυπτόμενους από το δίκαιο του κράτους μέλους αυτού και σημαντικά μειωνεκτικότερους από τους ισχύοντες στους ναυτικούς υπηκόους του κράτους αυτού, δεν συνιστά κρατική ενίσχυση κατά το άρθρο 107 παράγραφος 1 ΣΛΕΕ, διότι δεν συνεπάγεται επιπρόσθετη επιβάρυνση του κράτους μέλους ή άλλου δημοσίου ή ιδιωτικού οργανισμού, ορισμένου ή ιδρυμένου από το κράτος μέλος αυτό. Η μεταβολή προς όφελος των ναυτιλιακών επιχειρήσεων του πλαισίου εντός του οποίου ορίζονται οι συμβατικές σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων αυτών και των υπαλλήλων τους δεν συνιστά κρατική ενίσχυση. Βλ. ΔΕΚ C- 72/91 και C- 73/91, Sloman Neptum, Δελτίο Νμλγ 9-93.

για δημόσιες, ιδιωτικές, προσωπικές²⁷ ή συμμετοχικές επιχειρήσεις, φυσικά πρόσωπα ή ελεύθεροι επαγγελματίες²⁸».

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης έκρινε ότι με την έννοια επιχείρηση, υποδηλώνεται κάθε φορέας που έχει την δυνατότητα να ασκεί οποιαδήποτε μορφή οικονομικής δραστηριότητας, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το νομικό καθεστώς του και ο τρόπος χρηματοδότησής του²⁹.

Τέλος, πρέπει να ληφθεί ως δεδομένο, ότι το μεγαλύτερο τμήμα των κρατικών ενισχύσεων προορίζεται προς τις δημόσιες επιχειρήσεις, οι οποίες δεν εξαιρούνται από τους κανόνες, αφού διευκρινίζεται ότι δημόσια θεωρείται ειδικότερα «κάθε επιχείρηση στην οποία οι αρχές μπορούν να ασκούν άμεσα ή έμμεσα αποφασιστική επιρροή λόγω κυριότητας ή χρηματοοικονομικής συμμετοχής τους σε αυτή ή δυνάμει των κανόνων που την διέπουν»³⁰. Έτσι, στην περίπτωση αυτή επιβάλλεται να έχει εφαρμογή η αρχή της διαφάνειας, αφού απαιτείται να υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου της μεταφοράς των κρατικών πόρων προς τις επιχειρήσεις αυτές, όπως και έλεγχος όσον αφορά την χρηστή διαχείριση αυτών.

Η άσκηση αποφασιστικής επιρροής στην επιχείρηση «τεκμαίρεται όταν, άμεσα ή έμμεσα, οι αρχές αυτές: **α)** κατέχουν την πλειοψηφία του εγγεγραμμένου κεφαλαίου της επιχείρησης ή **β)** ελέγχουν την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου που συνδέονται με τα μερίδια που έχει εκδώσει η

²⁷ Βλ. Τ- 106/95, Federation francaise des societies d'assurances (FFSA), 27-2-1997, Συλλ. 1997, σελ. II-229. Για την έννοια της επιχείρησης, αλλά και την ομοιόμορφη ερμηνεία αυτής από το ΔΕΚ σε όλο το δίκαιο του ανταγωνισμού, πρβλ. Ε. ΑΜΑΝΑΤΙΔΟΥ, σχόλιο στο άρθρο 16 της ΣυνθΕΚ σε Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2003 σελ. 739.

²⁸ Για την καθοριστική σημασία στην ερμηνεία ΑΙΚ. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, σχόλιο στο άρθρο 87 της ΣυνθΕΚ σε Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2003 σελ. 763-764.

²⁹ Ε. ΑΜΑΝΑΤΙΔΟΥ, σχόλιο στο άρθρο 87 της ΣυνθΕΚ σε Β.ΣΚΟΥΡΗΣ, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2003 σελ. 739 και Λ. ΚΟΤΣΙΡΗΣ, Ευρωπαϊκό Εμπορικό Δίκαιο Ι - εισαγωγή στην κοινοτική έννομη τάξη - Θεμελιώδεις ελευθερίες - Δίκαιο ανταγωνισμού - Δίκαιο βιομηχανικής και πνευματικής ιδιοκτησίας, Σάκκουλας, 2003, σελ. 376, «ο οποίος υποστηρίζει ότι το ΔΕΚ κινήθηκε κυρίως την τελευταία δεκαετία προς μία έντονη «λειτουργική» αντίληψη, τονίζοντας το στοιχείο της οικονομικής δραστηριότητας ως το κρίσιμο ουσιαστικό κριτήριο της έννοιας της επιχείρησης».

³⁰ Οδηγία 80/723/ ΕΟΚ της Επιτροπής της 25 Ιουνίου 1980 περί της διαφάνειας των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των κρατών μελών και των δημοσίων επιχειρήσεων, ΕΕΕΚ Ελληνική ειδική έκδοση, κεφ.8, Τόμος 1.

επιχείρηση ή γ) μπορούν να διορίζουν περισσότερα από τα μισά μέλη του διοικητικού διευθυντικού ή εποπτικού οργάνου της επιχείρησης» (άρθρο 2§2)³¹.

2. Ασυμβίβαστες Κρατικές Ενισχύσεις με την κοινή αγορά

Το άρθρο 107 της ΣΛΕΕ (πρώην 87 της ΣΚΕ) θέτει αρχικά το ασυμβίβαστο των κρατικών ενισχύσεων με την κοινή αγορά. Θα πρέπει να τονισθεί όμως ότι το ΔΕΚ δεν απαγορεύει σε απόλυτο βαθμό την κρατική ενίσχυση, όπως για μέτρα που αφορούν την επιχορήγηση πρόσληψης ατόμων με ειδικές ανάγκες αφού εκλείπει η νόθευση του ανταγωνισμού. Άρα αντιλαμβανόμαστε, ότι πρέπει να αποδειχθεί η προνομιακή και ιδιαίτερη μεταχείριση εταιρείας ή ορισμένων επιχειρήσεων³².

Τέλος, ο ασυμβίβαστος χαρακτήρας μπορεί να λείπει στην αρχή και να επέλθει μεταγενέστερα³³. Έτσι μια θεμιτή κατ' αρχήν επιδότηση, αν τελικώς εφαρμοστεί με κατάχρηση, δύναται να γίνει ασυμβίβαστη με την κοινή αγορά κατά τη Συνθήκη³⁴.

³¹ Το ΔΕΚ έκρινε ότι ο ορισμός αυτής της δημόσιας επιχείρησης από την Επιτροπή εμπίπτει εντός των ορίων της εξουσίας εκτιμήσεως που της παρέχει το άρθρο 106 παράγραφος 3 της ΣΛΕΕ (πρώην 86 παράγραφος 3 της ΣυνθΕΚ). Βλ. υποθέσεις 188, 189 και 190/80 Γαλλία, Ιταλία και Ηνωμένο Βασίλειο κατά Επιτροπής, 6-7-1982 Συλλ. 1982, σελ. 2545. Επίσης βλ. Ε. ΑΜΑΝΑΤΙΔΟΥ σχόλιο στο άρθρο 16 της ΣυνθΕΚ σε Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2003 σελ. 741, καθώς και, Λ. ΚΟΤΣΙΡΗΣ, Ευρωπαϊκό Εμπορικό Δίκαιο Ι - εισαγωγή στην κοινοτική έννομη τάξη - Θεμελιώδεις ελευθερίες - Δίκαιο ανταγωνισμού - Δίκαιο βιομηχανικής και πνευματικής ιδιοκτησίας, Σάκκουλας, 2003, σελ. 594, «σύμφωνα με τον οποίο ο χαρακτηρισμός στο εθνικό δίκαιο μιας δραστηριότητας ως «δημόσιας υπηρεσίας» δεν εμποδίζει τον αναχαρακτηρισμό της, κατά το κοινοτικό δίκαιο, ως «δημόσιας επιχείρησης», ώστε να επαχθεί στις διατάξεις της Συνθήκης, όπως π.χ. η υπαγωγή των ραδιοτηλεοπτικών «υπηρεσιών» στην έννοια των «δημοσίων επιχειρήσεων».

³² ΔΕΚ 17-6-1999, C-7597, Βέλγιο κατά Επιτροπής (Maribell), Συλλ. 1999, σελ. I-3671 και ΔΕΚ 11-11-2004, C-73/03, Ισπανία κατά Επιτροπής.

³³ Π.Δ. ΔΑΤΟΓΛΟΥ, Η ελευθερία ανταγωνισμού στο ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο, Σάκκουλας, 1996, σελ.91.

³⁴ Βλ. άρθρο 108 παράγραφος 2, υποπαράγραφος 1, ΣΛΕΕ.

2.1.Οι εξαιρέσεις που προβλέπονται από το ασυμβίβαστο

Η Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο άρθρο 107 απαριθμεί τρεις περιπτώσεις που οι ενισχύσεις αυτές συμβιβάζονται με την κοινή αγορά. Οι De jure εξαιρέσεις αφορούν ενισχύσεις κοινωνικού χαρακτήρα.

Σύμφωνα λοιπόν με τις διατάξεις της παραγράφου 2 του προαναφερόμενου άρθρου ορίζεται ότι είναι συμβατές:

α) «Οι ενισχύσεις κοινωνικού χαρακτήρα προς μεμονωμένους καταναλωτές υπό τον όρο ότι χορηγούνται χωρίς διάκριση προελεύσεως των προϊόντων» (107 §2^α), άρα νομιμοποιείται η επιχορήγηση μόνο όταν δεν υπάρχει διάκριση που αφορά την προέλευση των προϊόντων³⁵.

β) «Οι ενισχύσεις για την επανόρθωση ζημιών που προκαλούνται από θεομηνίες ή άλλα έκτακτα γεγονότα» (107§2^β). Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε ενισχύσεις που αφορούν σεισμούς, πλημμύρες, πυρκαγιές, επιδημίες, τρομοκρατικές ενέργειες. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι για να εφαρμοστεί η παρούσα εξαίρεση, πρέπει να έχει λάβει χώρα θεομηνία και «άλλα έκτακτα γεγονότα»³⁶. Άρα γίνεται αντιληπτό ότι θα πρέπει να συντρέχουν μια σειρά προϋποθέσεων όπως: αρχικά το γεγονός της θεομηνίας ή εκτάκτου γεγονότος. Οι παραπάνω όροι δηλαδή θα πρέπει να αποδειχθούν, καθώς και η βαρύτητα των φαινομένων σε σχέση με τα συνήθη φαινόμενα ή

³⁵ Το πεδίο εφαρμογής της κατηγορίας αυτής καλύπτει όχι μόνο τα προϊόντα, αλλά και τις υπηρεσίες. Βλ. Ε.ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Σ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ΑΙΚ. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, «Οι κοινοτικοί κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις», Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Μονάδα Κρατικών Ενισχύσεων, 2002, Θεσσαλονίκη, Μέρος Ι.

³⁶ ΔΕΚ 23-2-2006, Atzeni κ.λ.π. C-346/03 και C-529/03, Συλλ. 2006, σελ. Ι-1875. Έτσι λοιπόν, κρίθηκε ότι το φαινόμενο της πλημμυρίδας στη Βενετία δεν συνιστά τέτοιο γεγονός, βλ. την απόφαση του Πρωτοδικείου της 28-11-2008, Hotel Cipriani/ Επιτροπή, T-254/00, T-270/00 και T-277/00.

διάφορα γεγονότα³⁷. Επίσης, πρέπει να είναι υπαρκτή και έκδηλη ζημία. Σύμφωνα με το ΔΕΚ θα πρέπει να υπάρχει και ακριβής δυνατή αποτίμηση των ζημιών που προκλήθηκαν από τα έκτακτα γεγονότα³⁸. Επιπλέον, θα πρέπει να υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος ανάμεσα στα έκτακτα γεγονότα και στις ζημιές για τις οποίες χορηγήθηκαν οι κρατικές ενισχύσεις³⁹. Στα όρια λοιπόν, της παρούσας προϋποθέσεως, σημειώνεται ότι δεν πρέπει να γίνει υπέρβαση στα χρονικά όρια ανάμεσα στην επιχορήγηση και του ζημιογόνου συμβάντος⁴⁰. Εδώ δύναται να αναφέρουμε ότι αν το έκτακτο φαινόμενο, αποτελεί εκφραστή των δυνάμεων της αγοράς που αντιμετωπίζει ο κάθε επιχειρηματίας, τότε η παρούσα διάταξη δεν εφαρμόζεται⁴¹. Παρατηρούμε συμπερασματικά ότι η μέθοδος του συλλογισμού αυτού, είναι μεν κατανοητή και αυταπόδεικτη αλλά θα μπορούσε να εκληφθεί και ως αόριστη⁴².

γ) «Οι ενισχύσεις προς την οικονομία ορισμένων περιοχών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, οι οποίες θίγονται από τη διαίρεση της Γερμανίας, κατά το μέτρο που είναι αναγκαίες για την αντιστάθμιση των οικονομικών μειονεκτημάτων που προκαλούνται από τη διαίρεση αυτή. Μετά την παρέλευση πενταετίας από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας, το Συμβούλιο, μετά από πρόταση της Επιτροπής δύναται να εκδώσει απόφαση για την κατάργηση του παρόντος σημείου» (107 §2^γ)⁴³.

³⁷ Το δικαστήριο θεώρησε ότι το πυρηνικό δυστύχημα του Τσέρνομπιλ ήταν ένα τέτοιο έκτακτο γεγονός. Βλ. ΔΕΚ 29-4-2004, Ελλάς/ Επιτροπή, C-278/00, Συλλ., σελ. I-3997.

³⁸ Βλ. ΔΕΚ 11-11-2004, Ισπανία/ Επιτροπή, C-73/03, όπως και ΔΕΚ 23-2-2006, Atzeni κ.λ.π. C-346/03 και C-529/03, Συλλ. 2006, σελ. I-1875.

³⁹ Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, «Κρατικές Ενισχύσεις υπό το φως της οικονομικής κρίσης», Ευρωπαϊών Πολιτεία, τ. 1/2009.

⁴⁰ ΔΕΚ 29-4-2004, Ελλάς/ Επιτροπή, C-278/00, Συλλ., σελ. I-3997.

⁴¹ ΔΕΚ 23-2-2006, Atzeni κ.λ.π. C-346/03 και C-529/03, Συλλ. 2006, σελ. I-1875, που αφορούσε ενισχύσεις που χορηγήθηκαν υπέρ γεωργικών επιχειρήσεων της Ιταλίας, των οποίων η οικονομική κατάσταση επηρεάστηκε από δυσμενείς συνθήκες. Οι ενισχύσεις αυτές είχαν τη μορφή δανείων με μειωμένο επιτόκιο προκειμένου να δοθεί στις επιχειρήσεις η δυνατότητα ανάκτησης της ρευστότητας.

⁴² PAUL P. CRAIG, Gráinne De Búrca, EU Law, Texts, Cases and Materials, Oxford University Press, 4th Edition, 2008, σελ. 1092-1093.

⁴³ Η περίπτωση των ενισχύσεων που έχουν σχέση με τη διαίρεση της Γερμανίας αντιμετωπίζεται,

2.2 Οι εν δυνάμει συμβατές ενισχύσεις - 107§3 ΣΛΕΕ

Στην τρίτη και τελευταία παράγραφο του άρθρου 107 της Συνθήκης, παρουσιάζεται η δεύτερη κατηγορία των δυνητικών εξαιρέσεων, οι οποίες θεωρούνται ότι συμβιβάζονται με την εσωτερική αγορά. Αυτές οι ενισχύσεις του εν λόγω άρθρου, πρέπει να ερμηνεύονται συσταλτικά κατά την εξέταση οποιουδήποτε καθεστώτος ενισχύσεων ή την χορήγηση μεμονωμένης ενισχύσεως⁴⁴.

Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι οι επιχορηγήσεις αυτές δεν πρέπει να ισοδυναμούν με την παροχή πλεονεκτημάτων που δεν δικαιολογούνται στις επιχειρήσεις ή σε επιχειρήσεις μεμονωμένων κρατών μελών των οποίων θα κλόνιζε την χρηματοοικονομική θέση, με αποτέλεσμα να συμπαρασύρει τις συναλλαγές ανάμεσα στα κράτη μέλη, να νοθευτεί ο ανταγωνισμός χωρίς ο επιδιωκόμενος σκοπός να δικαιολογείται κατά την έννοια της διατάξεως του 107§3.

Οι ενισχύσεις, οι οποίες δύναται να θεωρηθούν ότι συμβιβάζονται με την εσωτερική αγορά είναι οι εξής:

α) «Οι ενισχύσεις για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης περιοχών, στις οποίες το βιοτικό επίπεδο είναι ασυνήθως χαμηλό ή στις οποίες επικρατεί σοβαρή υποαπασχόληση, καθώς και των περιοχών που αναφέρονται στο άρθρο 349, λαμβάνοντας υπόψη τη διαρθρωτική, οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση» (άρθρο 107§3^α).

μετά την ένωση της χώρας, υπό το πρίσμα του άρθρου 107, παράγραφος 3 (δυνητική εξαίρεση) και μάλιστα του στοιχείου γ' περιφερειακές ενισχύσεις, καθώς η διάταξη 107, παράγραφος 2γ, ΣΛΕΕ δεν καλύπτει και τις ανάγκες που προέκυψαν από την ενοποίηση της Γερμανίας. Βλ. 20η έκθεση της Επιτροπής για τον Ανταγωνισμό (1990) σελ. 149 επίσης και 21η Έκθεση, (1992) σελ. 192. Βλ. επίσης ΠΕΚ, 15-12-1999, Τ-132 & 143/96, Freistaat Sachen και Volkswagen, Συλλ. 1999, σελ. II-3663.

⁴⁴ Γ.Ν.ΚΑΤΑΠΟΔΗΣ, Εθνική αναπτυξιακή πολιτική και νομιμότητα των κρατικών ενισχύσεων, Σάκκουλας, 2006, σελ. 280.

Στο παρόν άρθρο επιτρέπεται η κρατική περιφερειακή ενίσχυση για τις κοινωνικά και οικονομικά μειονεκτούσες περιοχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η επιτροπή ορίζει τις προϋποθέσεις και τα κριτήρια για την παροχή επιδοτήσεων με βάση την πυκνότητα του πληθυσμού και τα επίπεδα ανεργίας μεταξύ των περιφερειών στα κράτη μέλη αλλά και μεταξύ των περιφερειών σε εθνικό επίπεδο⁴⁵.

Τονίζεται δε, ότι το βιοτικό επίπεδο της περιοχής που θα εφαρμοστεί η κρατική ενίσχυση, πρέπει να είναι ασυνήθιστα χαμηλό ή να επικρατεί σοβαρή υποαπασχόληση⁴⁶. Επομένως η οικονομική κατάσταση της συγκεκριμένης περιοχής πρέπει να είναι προφανώς δυσχερής, σε σχέση με τον μέσο όρο ανάπτυξης που επικρατεί στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴⁷.

Σε αντιδιαστολή, το εδάφιο γ' γης διατάξεως 107§3 έχει εφαρμογή ευρύτερη αφού δεν γίνεται αναφορά περιοριστικών όρων σε αυτό αλλά επιτρέπει την εξαίρεση μιας ευρύτερης κατηγορίας περιφερειακών ρυθμίσεων, διότι είναι σαφές ότι στην παρούσα διάταξη λαμβάνεται υπόψη ο μέσος όρος ανάπτυξης του συγκεκριμένου κράτους μέλους.

Δηλαδή, η διάταξη αυτή παρέχει στην επιτροπή την δυνατότητα να συμφωνήσει και να εγκρίνει επιχορηγήσεις που έχουν στόχο την ανάπτυξη και την οικονομική βελτίωση των περιοχών του κράτους μέλους οι οποίες μειονεκτούν σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο⁴⁸.

Για τις παρούσες διατάξεις, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η κρατική ενίσχυση μπορεί να χορηγηθεί με την προϋπόθεση να μην υπάρξει αλλοίωση των όρων των συναλλαγών κατά τρόπο που θα αντίκειται προς το κοινό συμφέρον (107 §3^γ), αφού προβλέπεται με σαφήνεια μια αρνητική προϋπόθεση για την εξαίρεση των περιφερειακών ενισχύσεων που παρέχονται ως ενίσχυση

⁴⁵ JOSEPHINE STEINER, LORNA WOODS, CHRISTIAN TWIGG-FLESNER, EU Law, Oxford University Press, 9th Edition, 2006, σελ. 656.

⁴⁶ PAUL P. CRAIG, Gráinne De Búrca, EU Law, Texts, Cases and Materials, Oxford University Press 4th Edition, 2008, σελ. 1093.

⁴⁷ Βλ. Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με τη μέθοδο εφαρμογής του άρθρου 92 παράγραφος 3 α και γ στις περιφερειακές ενισχύσεις, ΕΕ C 212, 12-8-1988 και απόφαση ΔΕΚ στην υπόθεση Philip Morris, η οποία επιβεβαιώνει τη μέθοδο αυτή της Επιτροπής.

⁴⁸ Γ.Ν. ΚΑΤΑΠΟΔΗΣ, Εθνική αναπτυξιακή πολιτική και νομιμότητα των κρατικών ενισχύσεων, Σάκκουλας, 2006, σελ. 283.

με βάση αυτό το άρθρο και όχι φυσικά για εκείνες τις παροχές – επιδοτήσεις που δύνανται να εξαιρεθούν σύμφωνα με την διάταξη (107§3⁴⁹).

Παρά την όλη διαφορά, σύμφωνα πάντα με το ΔΕΚ και την Επιτροπή επιβάλλεται σε κάθε περίπτωση η εναρμονισμένη εφαρμογή τους, ούτως ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι πιθανές επιπτώσεις της ενίσχυσης στους όρους των συναλλαγών⁴⁹.

Στο πλαίσιο των παραπάνω, το ύψος και η έκταση των επιχορηγήσεων θα πρέπει να είναι ανάλογη και απόλυτη σε σχέση με την φύση και την ένταση των προβλημάτων της περιφέρειας, έτσι ώστε να τηρηθεί η κοινοτική αλληλεγγύη τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας.

β) Οι τομεακές επιπλέον ενισχύσεις (industry – specific) χορηγούνται για την διάσωση προβληματικών επιχειρήσεων. Οι ενισχύσεις αυτές για την προώθηση της αναπτύξεως ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων έχουν συχνά την μορφή της κρατικής συμμετοχής και παρέμβασης στο εταιρικό κεφάλαιο ή την διαγραφή χρεών.

Επίσης, οι επιχορηγήσεις αυτές σε μεμονωμένους κλάδους παραγωγής και δραστηριότητες, τυγχάνουν εξαιρέσεις, όταν οι συγκεκριμένοι κλάδοι παραγωγής, είναι ευαίσθητοι σε διάφορες κρίσεις ή υπόκεινται στον έντονο ανταγωνισμό ή έχουν σημαίνοντα ρόλο για την οικονομία. Διάφοροι κρίσιμοι κλάδοι και τομείς, έχουν στοιχειοθετήσει το κοινοτικό πλαίσιο, και οριοθετούν την αξιολόγηση για την νομιμότητά τους⁵⁰.

⁴⁹ Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο Επιχειρήσεων και Ανταγωνισμού, Ι. Θεμελιώδεις Ελευθερίες - Ανταγωνισμός - Κρατικές Ενισχύσεις, Σάκκουλας, 2004, σελ. 315. Επίσης βλ. ΔΕΚ 14-1-1997, υπόθεση C-169/95, Ισπανία κατά Επιτροπής, Συλλ., σελ. Ι-135 και ΔΕΚ 14-1-1997, Ισπανία κατά Επιτροπής καθώς και τα συμπεράσματα του Γενικού Εισαγγελέα Tesouro στην υπόθεση αυτή.

⁵⁰ Βλ. για π.χ., Κοινοτικό Πλαίσιο για τις ενισχύσεις στην υφαντουργία SEC (71) 363 Final Ιούλιος 71/ Κοινοτικό Πλαίσιο για τις ενισχύσεις στην βιομηχανία συνθετικών ινών, ΕΕ C-94/11, 30-3-1996/ Κοινοτικό Πλαίσιο για τις ενισχύσεις στην αυτοκινητοβιομηχανία, ΕΕ C-279/1, 15-9-1997/ Ανακοίνωση 94/ C- 350/07 σχετικά με την εφαρμογή των άρθρων 92 και 93 στον τομέα της αεροπλοΐας, ΕΕ C-350, 10-12-1994.

γ) Οι ενισχύσεις που χορηγούνται με βάση το άρθρο (107 §3^β), είναι «οι ενισχύσεις για την προώθηση σημαντικών σχεδίων κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος ή για την άρση σοβαρής διαταραχής της οικονομίας κράτους μέλους». Στο συγκεκριμένο άρθρο μέσω των ενισχύσεων, λαμβάνει χώρα η προσπάθεια για την αντιμετώπιση σοβαρής διαταραχής των οικονομικών δραστηριοτήτων κράτους μέλους. Σημαντικό να αναφερθεί ότι οι ενισχύσεις αυτές έχουν γενικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για γενικές οριζόντιες ενισχύσεις, αφού δεν έχουν τομεακό ή περιφερειακό χαρακτήρα, αλλά οι παροχές αυτές καλύπτουν το σύνολο των επιχειρήσεων ανεξάρτητα από την γεωγραφική έκτασή τους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ενισχύσεις προς τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις έχουν συγκεκριμένο στόχο και σκοπό όπως την προστασία του περιβάλλοντος, την έρευνα και την ανάπτυξη.

Η χώρα μας, υιοθέτησε το νομικό πλαίσιο για την αναδιάρθρωση των προβληματικών επιχειρήσεων (Ν.1386/83), για την αντιμετώπιση των δυσμενών διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας της δεκαετίας του 1980⁵¹.

Η Επιτροπή εξέδωσε κανονισμούς (αριθμ.68/01 και 70/01 το 2001) που αφορούν ενισχύσεις για την επαγγελματική εκπαίδευση στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις⁵². Επίσης εξεδόθη το «κοινοτικό πλαίσιο σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις για την προστασία του περιβάλλοντος», οι «κοινοτικές κατευθυντήριες γραμμές όσον αφορά την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων», ο κανονισμός (ΕΚ) με αριθμ. 2204/02 της επιτροπής της 12^{ης} Δεκεμβρίου 2002 για την πρακτική «εφαρμογή των άρθρων 107 και 108 της ΣΛΕΕ (πρώην 87 και 88 της ΣΕΚ) στις κρατικές επιχορηγήσεις – ενισχύσεις για την

⁵¹ Γ.Ν. ΚΑΤΑΠΟΔΗΣ, Εθνική αναπτυξιακή πολιτική και νομιμότητα των κρατικών ενισχύσεων, Σάκκουλας, 2006, σελ. 287.

⁵² Παραπέμπουμε στην Σύσταση της Επιτροπής της 6^{ης} Μαΐου 2003 σχετικά με τον «ορισμό των πολύ μικρών, των μικρών και των μεσαίων επιχειρήσεων», ΕΕ L 124/20-5-2003 και παράρτημα αυτής.

απασχόληση» και το «κοινοτικό πλαίσιο των κρατικών ενισχύσεων στην έρευνα και την ανάπτυξη»⁵³.

Τέλος, οφείλουμε να αποφανθούμε ότι η προώθηση και η παροχή σημαντικών σχεδίων δράσης, χωρίς οι παροχές αυτές να εξασφαλίζουν ευνοϊκή μεταχείριση για τις εταιρείες ενός κράτους μέλους, αποτελούν πλεονέκτημα για την κοινότητα σε επίπεδο συνόλου⁵⁴. Εδώ οφείλουμε να τονίσουμε ότι δεν νοείται η παρούσα οικονομική κρίση⁵⁵.

δ) Μια επιπλέον κατηγορία ενισχύσεων αποτελούν «οι ενισχύσεις για την προώθηση του πολιτισμού και της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, εφόσον δεν αλλοιώνουν τους όρους συναλλαγών και ανταγωνισμού στην Ένωση σε βαθμό αντίθετο με το κοινό συμφέρον» (107§3^δ), σε αυτήν την κατηγορία γίνεται λόγος για πολιτιστικές ενισχύσεις.

ε) Τέλος, υπάρχουν και «άλλες κατηγορίες ενισχύσεων που καθορίζονται από το Συμβούλιο, το οποίο αποφασίζει μετά προτάσει της επιτροπής» (107§3^ε). Στην περίπτωση αυτή υπάγονται οδηγίες που αφορούν κρατικές ενισχύσεις στον τομέα της ναυπηγικής βιομηχανίας⁵⁶.

⁵³ Αντίστοιχα , ΕΕ L 10/13-1-2001, σελ. 20, L 10/13-1-2001, σελ. 33, C-37/3 3-2-2001, σελ.3, C-288/ 9-10-1999, σελ. 2, L 337/13-12-2002, σελ. 3 και C-45/17-2-1996, σελ. 5.

⁵⁴ Βλ. μεταξύ άλλων, ΔΕΚ 15-12-2005, Unicredito Italiano, C-148/04, Συλλ., σελ. I-11137, σκ. 72-78 και ΔΕΚ 15-12-2005, Επιτροπή κατά Ιταλίας, C-66/02, Συλλ., σελ. I-10901, σκ. 139-140 και του Πρωτοδικείου Hotel Cipriani/ Επιτροπή, T – 254/00, T – 270/00 και T – 277/00, σκ.337.

⁵⁵ Η Ιταλία προσπάθησε να βασισθεί στη συγκεκριμένη διάταξη για ενίσχυση που χορήγησε στο ιταλικό τραπεζικό σύστημα. Ισχυρίστηκε ότι η πλήρης και οριστική ιδιωτικοποίηση των ιταλικών τραπεζών μπορεί να συνιστά «σχέδιο κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος», εντασσόμενο στο κοινοτικό σχέδιο πραγματοποίησης της ζώνης του ευρώ και της εσωτερικής αγοράς. Το ΔΕΚ έκρινε, όμως ότι μέτρα που ενισχύουν το ιταλικό τραπεζικό σύστημα, εξασφαλίζουν ευνοϊκή μεταχείριση κυρίως στους επιχειρηματίες ενός κράτους μέλους και όχι της Κοινότητας στο σύνολό της. Εξάλλου, μία διαδικασία ιδιωτικοποίησης σε επίπεδο κράτους μέλους δεν μπορεί να θεωρηθεί, αυτή καθαυτή, ως σχέδιο κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος, βλ. την απόφαση Επιτροπή κατά Ιταλίας, C-66/02, σκ. 139.

⁵⁶ PAUL P. CRAIG, Gráinne De Búrca, EU Law, Texts, Cases and Materials, Oxford University Press, 4th Edition, 2008., σελ. 1095 - 1096.

3. Η διαδικασία ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων

Ο έλεγχος των κρατικών ενισχύσεων γίνεται μέσω ενός μηχανισμού έτσι ώστε κάθε παροχή από κράτος μέλος να παρακολουθείται και να αξιολογείται πλήρως από την Επιτροπή. Η Επιτροπή εξετάζει την κρατική ενίσχυση με σκοπό να διαπιστώσει ή μη, το συμβατό χαρακτήρα με την εσωτερική αγορά, σύμφωνα με την ευρωπαϊκή νομοθεσία.

Ο έλεγχος αυτός, οδηγεί στην απαγόρευση ή στην αποδοχή της εκάστοτε εξεταζόμενης περίπτωσης μέσω του κανονισμού 659/1999/ΕΚ, ο οποίος επέφερε στοιχεία διαφάνειας και ασφάλειας δικαίου. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε, ότι το σύνολο των διατάξεών του, που αφορούν στις διαδικασίες ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων είναι «προϊόν» της ευρωπαϊκής νομολογίας με απαρχή την κομβική απόφαση «Lorenz»⁵⁷.

Αρχικά, ο ελεγκτικός μηχανισμός⁵⁸ βασίζεται επί του διπόλου «νέες και υφιστάμενες ενισχύσεις» σύμφωνα με τους αναφερόμενους στο άρθρο 1 του κανονισμού 659/1999 ορισμούς, υφιστάμενη ενίσχυση νοείται:

- i. με την επιφύλαξη των άρθρων 144 και 172 της Πράξης Προσχώρησης της Αυστρίας, της Φιλανδίας και της Σουηδίας, του Παραρτήματος IV, σημείο 3 και του εν λόγω Παραρτήματος της Πράξης Προσχώρησης της Τσεχικής Δημοκρατίας, της Εσθονίας, της Κύπρου, της Λετονίας, της Λιθουανίας, της Ουγγαρίας, της Μάλτας, της Πολωνίας, της Σλοβενίας και της Σλοβακίας και του Παραρτήματος V, σημείο 2 και 3 παράγραφος β) και του Προσαρτήματος του εν λόγω Παραρτήματος της πράξης προσχώρησης της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, όλες οι ενισχύσεις οι οποίες υφίσταντο πριν από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης στο

⁵⁷ Β.ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Η Δυναμική των σχέσεων Δικαστή και Νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Σάκκουλας, 2005, σελ. 158. Επίσης, βλ. ΔΕΚ 11-12-1973, Lorenz, 120/73, Συλλ. 1972-1973, σελ. 815.

⁵⁸ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999.

οικείο κράτος μέλος, δηλαδή συστήματα ενισχύσεων και καθεστώτα ατομικών ενισχύσεων που είχαν τεθεί σε εφαρμογή πριν, και εφαρμόζονται ακόμη, έπειτα, από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης,

- ii. κάθε εγκεκριμένη ενίσχυση, δηλαδή τα καθεστώτα ενισχύσεων και οι ατομικές ενισχύσεις που έχουν εγκριθεί από την Επιτροπή ή από το Συμβούλιο,
- iii. κάθε ενίσχυση που θεωρείται ότι έχει εγκριθεί σύμφωνα με το άρθρο 4 παράγραφος 6 του παρόντα κανονισμού, ή πριν από τον παρόντα κανονισμό αλλά σύμφωνα με τη διαδικασία αυτή,
- iv. κάθε ενίσχυση που θεωρείται ότι είναι υφιστάμενη ενίσχυση σύμφωνα με το άρθρο 15,
- v. κάθε ενίσχυση που θεωρείται ως υφιστάμενη ενίσχυση εφόσον μπορεί να αποδειχθεί ότι όταν τέθηκε σε ισχύ δεν αποτελούσε ενίσχυση, αλλά στη συνέχεια έγινε ενίσχυση λόγω της εξέλιξης της κοινής αγοράς και χωρίς να μεταβληθεί από το κράτος μέλος. Όταν ορισμένα μέτρα μετατρέπονται σε ενισχύσεις λόγω της ελευθέρωσης μιας δραστηριότητας από την κοινοτική νομοθεσία, τα μέτρα αυτά δεν θεωρούνται ως υφιστάμενη ενίσχυση μετά την ταχθείσα ημερομηνία ελευθέρωσης.

Σύμφωνα, με την ίδια διάταξη ως «νέα ενίσχυση» νοείται: κάθε ενίσχυση, δηλαδή τα καθεστώτα ενισχύσεων και οι ατομικές ενισχύσεις, οι οποίες δεν αποτελούν υφιστάμενη ενίσχυση, καθώς και οι μεταβολές υφιστάμενων ενισχύσεων.

Οφείλουμε να τονίσουμε ότι η Επιτροπή, έχει το σημαντικότερο ρόλο στην όλη διαδικασία και δίνει έμφαση κυρίως στις νέες ενισχύσεις μέσω της

διαδικασίας του προληπτικού ελέγχου, καθόσον για λόγους ασφάλειας δικαίου, τεκμαίρεται, κατά κάποιον τρόπο, η νομιμότητα των υφιστάμενων, τις οποίες βέβαια, επίσης, ελέγχει αλλά σε πιο περιορισμένη έκταση⁵⁹.

Εκτός της διάκρισης «νέας» και «υφιστάμενης» ενίσχυσης, υφίσταται ακόμη μία, επίσης, κομβική διάκριση, μεταξύ της «συμβατότητας» και της «νομιμότητας» μιας κρατικής ενίσχυσης.

Είναι αναγκαίο να κατανοήσουμε δηλαδή, ότι οι κεντρικοί άξονες του ελεγκτικού μηχανισμού είναι δύο: αφενός ελέγχεται η συμβατότητα και αφετέρου η νόμιμη χορήγηση. Οι προαναφερόμενες έννοιες είναι διαφορετικές και ανεξάρτητες μεταξύ τους, διότι η μεν συμβατότητα εξετάζεται βάσει ουσιαστικών κριτηρίων όπως αυτά παρατίθενται στη διάταξη του άρθρου 107 ΣΛΕΕ, ενώ η νόμιμη παροχή εξαρτάται με γνώμονα την πλήρωση των διαδικαστικών προϋποθέσεων και αντιστοιχεί στη διάταξη του άρθρου 108 ΣΛΕΕ.

Επομένως κατά τα ανωτέρω, υπάρχει η πιθανότητα, μια κρατική ενίσχυση να δύναται να θεωρηθεί συμβατή, αλλά να τίθεται ζήτημα τήρησης της προβλεπόμενης διαδικασίας, όπως ενδεχομένως η υποχρέωση κοινοποίησης και να θεωρηθεί τυπικά παράνομη⁶⁰.

Κάθε διαδικασία ελέγχου⁶¹, μιας πιθανής ενίσχυσης έχει δύο βασικά στάδια, αρχικά την προκαταρκτική εξέταση και ακολούθως την επίσημη διαδικασία έρευνας. Όταν λαμβάνει χώρα έλεγχος που αφορά μια νέα ενίσχυση, η επιτροπή προβαίνει στον έλεγχο συμβατότητας, αφού προηγουμένως έχει γίνει η υποχρεωτική κοινοποίηση. Η προκαταρκτική

⁵⁹ Ε.ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Σ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ΑΙΚ. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, «Οι κοινοτικοί κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις», Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Μονάδα Κρατικών Ενισχύσεων, 2002, Θεσσαλονίκη, σελ. 9.

⁶⁰ W. WAELEBROECK, Conséquences en droit interne d' une violation des règles communautaires en matière d' aides d'Etat-évolution récente, in Hommage a Jacques Heenen, Bruxelles, Bruylant, 1994, σελ. 576. M. PITTIE, W. EYSKENS, « La recuperation des aides d' Etat contraires au traité CE». Journal des tribunaux- Droit européen, 1998, σελ. 146. Επίσης, J-P KEPPELNE, Guide des aides d'aides d'état en droit communautaire, Bruylant, 1999, σελ. 247.

⁶¹ J-P KEPPELNE, «(R) evolution dans le système communautaire de contrôle des aides d'état», Revue du Marché Unique Européen 2/1998, σελ. 144.

εξέταση⁶² έχει διάρκεια χρόνου δύο μηνών⁶³. Η προθεσμία αυτή ξεκινά από τότε που η επιτροπή έλαβε πλήρη κοινοποίηση της ενίσχυσης και φθάνει στο τέλος της με την έκδοση της απόφασης της επιτροπής επί της έρευνας.

Η αναφερόμενη προθεσμία του άρθρου 4 της παραγράφου 5 του «διαδικαστικού Κανονισμού» ονομάστηκε και «προθεσμία Lorenz» από το όνομα της ομώνυμης αποφάσεως, η οποία για πρώτη φορά έθεσε το ως άνω χρονικό όριο. Μέχρι τότε δεν υπήρχε συγκεκριμένη προθεσμία με αποτέλεσμα να δημιουργούνται συνθήκες αβεβαιότητας και ανασφάλειας.

Κατά την προκαταρκτική εξέταση, υφίσταται ένας πρώτος έλεγχος συμβατότητας της ενίσχυσης και ως εκ τούτου η επιτροπή έχει την δυνατότητα να καταλήξει στις εξής αποφάσεις:

1. Αρχικά, δύναται να εκδοθεί απόφαση, ότι το εξεταζόμενο μέτρο δεν αποτελεί καν ενίσχυση, όπου και εύλογα αντιστοίχως, δεν υφίσταται καμία περίπτωση επιβολής κάποιων όρων ή υποχρεώσεων.
2. Η Επιτροπή, επιπλέον, έχει το δικαίωμα να εκδώσει απόφαση για τη μη διατύπωση αντιρρήσεων, όπου κρίνεται ότι ναι μεν το υπό εξέταση μέτρο είναι ενίσχυση, αλλά είναι συμβατή με την εσωτερική αγορά, συνήθως λόγω ύπαρξης ειδικά προβλεπόμενης από τη Συνθήκη εξαίρεσης. Συνήθως η απόφαση αυτή συνοδεύεται από διάφορες υποχρεώσεις⁶⁴, για το εκάστοτε κράτος μέλος, όπως η υποχρέωση κοινοποίησης ή και ετήσιας έκθεσης που χορηγούνται βάσει εγκεκριμένου καθεστώτος.

⁶² Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 4.

⁶³ S. MORSON, « La récupération des aides octroyées par les Etats en violation du traité C.E.E. », Rev. Droit Communautaire, 1990, σελ. 417 και J-P KEPPELNE «(R) evolution dans le système communautaire de contrôle des aides d'état», Revue du Marché Unique Européen 2/1998, σελ. 145. Καθώς και Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Η Δυναμική των σχέσεων Δικαστή και Νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Σάκκουλας, 2005, σελ. 159.

⁶⁴ Ε.ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Σ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ΑΙΚ. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, «Οι κοινοτικοί κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις», Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Μονάδα Κρατικών Ενισχύσεων, 2002, Θεσσαλονίκη, σελ. 56.

3. Τέλος, η εξέταση αυτή εκ μέρους της επιτροπής δύναται να οδηγήσει σε απόφαση για έναρξη επίσημης διαδικασίας έρευνας. Η απόφαση αυτή είναι αποτέλεσμα αμφιβολιών εκ μέρους της επιτροπής σχετικά με το αν, το εξεταζόμενο μέτρο είναι συμβατό ή όχι με την κοινή αγορά.

Συνεπώς, η επίσημη διαδικασία για έρευνα αποφασίζεται μέσω της προκαταρκτικής εξέτασης⁶⁵. Στην απόφαση της Επιτροπής για την κίνηση της επίσημης διαδικασίας έρευνας αναφέρονται τα σημαντικότερα πραγματικά και νομικά ζητήματα. Ακόμα γίνεται λόγος, σε μια προσωρινή εκτίμηση σχετικά με το υπό εξέταση μέτρο καθώς διατυπώνονται αμφιβολίες της επιτροπής σχετικά με τη συμβατότητα του μέτρου αυτού. Οι ως άνω αμφιβολίες αποτελούν, κατά κύριο λόγο, τη βάση για την ίδια την απόφαση.

Σύμφωνα με τον Κανονισμό 659/1999, στο άρθρο 7 της παραγράφου 6, γίνεται σαφές, ότι η επίσημη διαδικασία έρευνας εκ μέρους της επιτροπής διαρκεί, συνήθως, έως και 18 μήνες, χρόνος που κρίθηκε ως κατανοητός και επαρκής προκειμένου να αρθούν οι δημιουργηθείσες αμφιβολίες της επιτροπής.

Η προθεσμία όμως αυτή, μπορεί να λάβει παράταση χρόνου αν υπάρξει κοινή συμφωνία μεταξύ της Επιτροπής και του οικείου κράτους μέλους. Πρέπει να τονισθεί ότι από την γραμματική ερμηνεία της διάταξης αυτής, γίνεται φανερή η ρητή βούληση του νομοθέτη για συμφωνία. Ως εκ τούτου, εάν δεν υπάρξει συμφωνία των δύο μερών, ισχύει η νομοθετικά κατοχυρωμένη προθεσμία των 18 μηνών. Μετά την εκπνοή, της ως άνω προθεσμίας, αν επαναληφθεί αίτηση παράτασης από το κράτος μέλος, η Επιτροπή συνεχίζει τις διαδικασίες λαμβάνοντας απόφαση εντός 2 μηνών, βάσει των πληροφοριών που διαθέτει.

⁶⁵ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 4, παράγραφος 1.

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας της επίσημης διαδικασίας, η Επιτροπή μπορεί να λάβει μία εκ των κατωτέρων οριστικών αποφάσεων⁶⁶:

1) Καταρχάς μπορεί να αποφασίσει ότι το εξεταζόμενο μέτρο δεν αποτελεί ενίσχυση. Η απόφαση αυτή είναι οριστική.

2) Επίσης, η επιτροπή δύναται να εκδώσει θετική απόφαση, ήτοι να κρίνει ότι το μέτρο είναι μεν κρατική ενίσχυση, αλλά συμβιβάζεται με την εσωτερική αγορά, συνήθως επί τη βάσει της προβλεπόμενης από την Συνθήκη εξαίρεσης η οποία και αναφέρεται ρητά στην απόφαση.

3) Η τρίτη κατηγορία πιθανής απόφασης από την επιτροπή είναι, ότι το υπό κρίση μέτρο θεωρείται κρατική ενίσχυση και είναι συμβατή με την εσωτερική αγορά, μόνον εφόσον τηρούνται κάποιοι όροι. Ως εκ τούτου, η Επιτροπή δύναται να θεσπίσει υποχρεώσεις προκειμένου να ελεγχθεί η τήρηση της απόφασής της.

4) Τέλος, όταν η Επιτροπή θεωρήσει ότι το υπό εξέταση μέτρο είναι κρατική ενίσχυση, η οποία δεν είναι συμβατή με την εσωτερική αγορά, η Επιτροπή εκδίδει αρνητική απόφαση.

Όπως γίνεται αντιληπτό οι τρεις πρώτες κατηγορίες αποφάσεων εγκρίνουν το υπό εξέταση μέτρο έστω και με ορισμένους όρους, ενώ η τελευταία το απαγορεύει.

Τα κράτη μέλη καθώς και οι ιδιώτες που είναι θιγόμενοι από τις αποφάσεις της ευρωπαϊκής Επιτροπής, έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν την ακύρωση της απόφασης αυτής ή πιο σπάνια να καταθέσουν αγωγή αποζημίωσης μέσω των Δικαστηρίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁶⁷.

⁶⁶ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 7.

⁶⁷ GIANNAKOPOULOS, 2000, «The Right to Bring an Action before the European Courts against the Various Decisions of the Commission in State Aid Cases», Journal of World Competition 23, σελ. 81-102.

4. Παράνομες ενισχύσεις και διαδικασία ελέγχου

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ελέγχει τις παράνομες κρατικές ενισχύσεις, κατά πόσον είναι συμβατές ή όχι, με την κοινή αγορά σύμφωνα με το άρθρο 108 της ΣΛΕΕ. Είναι πρόδηλο, ότι εκτός της ενδεχόμενης μη τήρησης της διαδικασίας, η οποία οφείλουμε να τονίσουμε ότι αποτελεί υποχρέωση του κράτους μέλους, πρέπει να ελεγχθεί κατά ποσόν η ενίσχυση είναι επί της ουσίας συμβατή ή όχι με την εσωτερική αγορά και αυτό πραγματώνεται μέσω ξεχωριστού ελέγχου.

Την απόφαση του ενωσιακού οργάνου δύνανται να προσβάλουν με προσφυγή ενώπιον του Δικαστηρίου της Ένωσης εντός δύο μηνών από τη δημοσίευσή της, κατά το άρθρο 263 ΣΛΕΕ, τα κράτη μέλη που την χορήγησαν, οι λήπτες των επίδικων ενισχύσεων, οι οργανισμοί που ως εκπρόσωποι των ληπτών των τελευταίων είχαν επιδιώξει τη χορήγηση αυτών και είχαν συμμετάσχει στο κύριο στάδιο ελέγχου, τους οποίους η προσβαλλόμενη απόφαση αφορά ατομικά και άμεσα⁶⁸.

Ο έλεγχος των παράνομων ενισχύσεων ακολουθεί ορισμένα στάδια⁶⁹, με σκοπό και στόχο την διαπίστωση ή μη της συμβατότητας μιας ενίσχυσης. Η επιτροπή έχει το δικαίωμα να προκαλέσει έλεγχο αυτεπάγγελτα, καθώς επίσης έπειτα από καταγγελία τρίτου⁷⁰ ή και ακόμα από διάφορες πηγές

⁶⁸ Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, Οι κρατικές ενισχύσεις υπό τον έλεγχο του κοινοτικού δικαίου, Σάκκουλας, 1998, σελ. 68 επ., όπου, μνημονεύονται, μαζί με τους ανωτέρω, ως πρόσωπα έχοντα έννομο συμφέρον να ασκήσουν προσφυγή ακύρωσης γενικώς κατά των αποφάσεων της Επιτροπής (θετικών ή αρνητικών, αναλόγως) και τα λοιπά κράτη μέλη, καθώς και οι ανταγωνιστές των ληπτών της ενίσχυσης που συμμετείχαν στη διαδικασία ελέγχου ενώπιον του ενωσιακού οργάνου, με την υποβολή καταγγελίας ή με την υποβολή παρατηρήσεων μετά την έναρξη του σταδίου επίσημης διαδικασίας ελέγχου.

⁶⁹ Ε.ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Σ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ΑΙΚ. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, «Οι κοινοτικοί κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις», Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Μονάδα Κρατικών Ενισχύσεων, 2002, Θεσσαλονίκη, σελ. 149. Ακόμα, J-P KEPPELNE, «(R) evolution dans le système communautaire de contrôle des aides d'état», Revue du Marché Unique Européen 2/1998, καθώς επίσης C. ROUAM, Le contrôle des aides d'état aux entreprises dans L'Union européenne, Economica, 1998.

⁷⁰ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 10, παράγραφος 1, όπως αντικαταστάθηκε από τον Κανονισμό 734/2013 του Συμβουλίου (ΕΕ L 204/31-7-2013), σελ. 15-22,

πληροφόρησης όπως ο τύπος. Είναι όμως πιθανό, η Επιτροπή να πληροφορηθεί το γεγονός της ενίσχυσης και από ανταγωνιστές των ωφελούμενων από την ενίσχυση, και στην περίπτωση αυτή η Επιτροπή κινεί αμελλητί την τυπική διαδικασία του άρθρου 108 της ΣΛΕΕ⁷¹.

Ακολούθως, οι πληροφορίες που συγκεντρώνονται εξετάζονται ανυπερθέτως, και ενδεχομένως να ακολουθήσουν αιτήματα της Επιτροπής προς τα κράτη μέλη, για περαιτέρω και ενδελεχή πληροφόρηση. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 20 παράγραφος 2 του κανονισμού 659/1999 «κάθε ενδιαφερόμενο μέρος μπορεί να ενημερώσει την Επιτροπή για τεκμαιρόμενη παράνομη ενίσχυση και τεκμαιρόμενη καταχρηστική εφαρμογή ενίσχυσης. Εάν η Επιτροπή κρίνει, ότι βάσει των πληροφοριών που διαθέτει, δεν υπάρχουν επαρκείς λόγοι για να εξετάσει την περίπτωση, ενημερώνει σχετικά το ενδιαφερόμενο μέρος. Εφόσον η Επιτροπή λάβει απόφαση για υπόθεση που αφορά το αντικείμενο της παρασχεθείσας πληροφορίας, αποστέλλει αντίγραφο της απόφασης αυτής στο ενδιαφερόμενο μέρος». Προβλέπεται συνεπώς, η δυνατότητα της Επιτροπής να θεωρήσει την καταγγελία που έχει πραγματοποιηθεί ως ανακληθείσα, στην περίπτωση που τα πραγματικά στοιχεία και τα νομικά επιχειρήματα που εισφέρει ο καταγγέλλων κρίνονται ανεπαρκή να αποδείξουν την ύπαρξη ενίσχυσης και ο καταγγέλλων, αν και κλήθηκε σχετικά, αρνείται να συνεργασθεί με την υποβολή παρατηρήσεων ή άλλων αναγκαίων πληροφοριών εντός της προθεσμίας που του έθεσε η Επιτροπή⁷².

Επιπλέον, «στις περιπτώσεις όπου παρά την υπόμνηση σύμφωνα με το άρθρο 5 παράγραφος 2, το οικείο κράτος μέλος δεν παρέχει τις ζητούμενες πληροφορίες, εντός της προθεσμίας που έταξε η επιτροπή ή παρέχει ελλιπείς πληροφορίες, η Επιτροπή εκδίδει απόφαση με την οποία απαιτεί την παροχή

καθώς και Γ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Παράνομες Κρατικές Ενισχύσεις και Έννομη Προστασία των Ενδιαφερόμενων Τρίτων, Μελέτες του Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη 2013, σελ. 64.

⁷¹ Π.Δ. ΔΑΤΟΓΛΟΥ, Η ελευθερία ανταγωνισμού στο ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο, Σάκκουλας, 1996, σελ.106.

⁷² Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Παράνομες Κρατικές Ενισχύσεις και Έννομη Προστασία των Ενδιαφερόμενων Τρίτων, Μελέτες του Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη 2013, σελ. 71.

των πληροφοριών αυτών (εφεξής αποκαλούμενη «διαταγή παροχής πληροφοριών»). Στην απόφαση αυτή, ορίζεται ποιες πληροφορίες ζητούνται και τάσσεται κατάλληλη προθεσμία για την υποβολή τους⁷³. Συνεπώς, αφού η Επιτροπή συλλέξει τις κρινόμενες ως αναγκαίες πληροφορίες, ακολουθούν τα στάδια ελέγχου που αναλύθηκαν ανωτέρω (προκαταρκτική εξέταση και επίσημη διαδικασία έρευνας) με αποτέλεσμα να δύναται να καταλήξει στις ίδιας μορφής απαντήσεις όπως παρουσιάστηκαν ανωτέρω. Η Επιτροπή, καθ' όλη τη διάρκεια της εν γένει διαδικασίας, δύναται να λάβει προσωρινά μέτρα προκειμένου να επιτευχθεί η μη διατάραξη του ανταγωνισμού⁷⁴.

Ένα από τα προβλεπόμενα μέτρα, που μπορεί να αποφασίσει η Επιτροπή είναι και η «διαταγή προσωρινής ανάκτησης», ενώ στην περίπτωση που η Επιτροπή κρίνει ότι η τυπικά παράνομη ενίσχυση είναι και μη συμβατή, μπορεί να εκδώσει απόφαση ανάκτησης της ενίσχυσης.

4.1. Προσωρινά μέτρα και η διαταγή προσωρινής ανάκτησης

Όπως έχει γίνει ήδη λόγος, όταν το κράτος μέλος δεν ανταποκρίνεται σε αίτημα της Επιτροπής για την παροχή επιπλέον διευκρινιστικών πληροφοριών, τότε η Επιτροπή έχει το δικαίωμα να διατάξει την παροχή των πληροφοριών μέσω ενός προσωρινού μέτρου της «διαταγής πληροφοριών»⁷⁵.

Επιπλέον, ένα άλλο είδος προσωρινού μέτρου, που διαθέτει η Επιτροπή είναι η «διαταγή αναστολής». «Η Επιτροπή μπορεί, αφού δώσει στο οικείο κράτος μέλος τη δυνατότητα να υποβάλλει τις παρατηρήσεις του, να εκδώσει απόφαση, με την οποία απαιτεί από το κράτος μέλος να αναστείλει κάθε

⁷³ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 10, παράγραφος 3.

⁷⁴ Γ.Α. ΚΩΤΣΗΡΑΣ, Η ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ελληνική έννομη τάξη, Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 23.

⁷⁵ ΔΕΕ απόφαση της 13^{ης} Οκτωβρίου 2011, Deutsche Post AG κατά Επιτροπής συνεκδικαζόμενες υποθέσεις σε C-463/10P και C-475/10P, Συλλ. 2011.

παράνομη ενίσχυση έως ότου η επιτροπή λάβει απόφαση για το συμβατό της ενίσχυσης με την κοινή αγορά»⁷⁶. Το εν λόγω μέτρο λειτουργεί προληπτικά και με στόχο την αποτροπή επιχορήγησης, εφόσον αφορά σε καθεστώτα ενισχύσεων και σε ενισχύσεις που χορηγούνται τμηματικά και σε διάφορες περιόδους.

Εκτός από τα παραπάνω, η Επιτροπή διαθέτει και ένα ακόμα προσωρινό μέτρο, την «διαταγή προσωρινής ανάκτησης». «Η Επιτροπή μπορεί, αφού καλέσει το οικείο κράτος μέλος να υποβάλλει τις παρατηρήσεις του, να εκδώσει απόφαση, με την οποία απαιτεί από το κράτος μέλος την προσωρινή ανάκτηση κάθε παράνομης ενίσχυσης, έως ότου ληφθεί απόφαση της επιτροπής για το συμβατό της ενίσχυσης με την κοινή αγορά», εφόσον πληρούνται τα εξής κριτήρια :

α) σύμφωνα με την κρατούσα πρακτική, δεν υπάρχουν αμφιβολίες περί του χαρακτήρα του συγκεκριμένου μέτρου ως ενίσχυσης,

β) επιβάλλεται να αναληφθεί επείγουσα δράση,

γ) υπάρχει σοβαρός κίνδυνος να προξενηθεί ουσιώδης και ανεπανόρθωτη ζημία σε ανταγωνιστή⁷⁷.

Πρέπει βέβαια, να τονιστεί ότι η μη συμμόρφωση του κράτους μέλους είτε σε μια ενδεχόμενη «διαταγή αναστολής», είτε σε μια «διαταγή προσωρινής ανάκτησης», δύναται να οδηγήσει σε προσφυγή της επιτροπής μέσω της διαδικασίας επί παραβάσει, καθόσον θεωρείται ως παράβαση της ΣΛΕΕ. Αυτό ορίζεται ρητά στη διάταξη του άρθρου 12 του διαδικαστικού Κανονισμού, όπου ορίζεται ότι : «Εάν το κράτος μέλος δεν συμμορφωθεί με διαταγή αναστολής ή προσωρινής ανάκτησης της ενίσχυσης, η Επιτροπή δύναται, παράλληλα με τη διεξαγωγή έρευνας επί της ουσίας της υπόθεσης

⁷⁶ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 11, παράγραφος 1.

⁷⁷ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 11, παράγραφος 2.

βάσει των πληροφοριών που διαθέτει, να προσφύγει απευθείας στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και να ζητήσει δήλωση, περί του ότι, η εν λόγω μη συμμόρφωση αποτελεί παράβαση της Συνθήκης».

Οφείλουμε, να αναφέρουμε, ότι τόσο η διαταγή αναστολής όσο και αυτή της προσωρινής ανάκτησης της παράνομης κρατικής ενίσχυσης μπορεί να εκδοθεί σε κάθε φάση της διαδικασίας ελέγχου, ακόμα και στο στάδιο της προκαταρκτικής εξέτασης της επίμαχης ενίσχυσης⁷⁸. Ορθά έχει επισημανθεί βέβαια, ότι σε αυτήν την περίπτωση η Επιτροπή οφείλει να κινήσει και την επίσημη διαδικασία έρευνας καθώς θα έχει προβεί σε μια εκ πρώτης όψεως εκτίμηση, ότι πρόκειται για εφαρμογή παράνομης ενίσχυσης⁷⁹.

5. Απόφαση ανάκτησης της κρατικής ενίσχυσης

Με βάση την εκτενή και διεξοδική νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όταν διαπιστώνεται μια παράνομη κρατική ενίσχυση, πρέπει να επανέλθει ο ανόθευτος ανταγωνισμός και να επικρατήσουν οι συνθήκες προ της επιχορήγησης, επομένως η κρατική ενίσχυση πρέπει να ανακτηθεί⁸⁰. Σημαντικό να αναφερθεί είναι, ότι προκειμένου να επιτευχθεί στο μέγιστο βαθμό η αποκατάσταση, αναζητούνται και οι τόκοι⁸¹.

⁷⁸ Γ.Α. ΚΩΤΣΗΡΑΣ, Η ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ελληνική έννομη τάξη, Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 25.

⁷⁹ ΔΕΚ 9-10-2001, Ιταλική Δημοκρατία κατά της Επιτροπής, υπόθεση C-400/99, Συλλ. Σελ. I-7303, σκ.47 και Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Παράνομες Κρατικές Ενισχύσεις και Έννομη Προστασία των Ενδιαφερόμενων Τρίτων, Μελέτες του Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη 2013, σελ. 79.

⁸⁰ ΔΕΚ 10-6-1993, C-183/91, Επιτροπή κατά Ελλάδας, Συλλ. 1993, σελ. I-3131· 4-4-1995, C-348/93, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλ. 1995, σελ. I-673 (σκέψη 26)· 14-1-1997, C-169/95 Ισπανία κατά Επιτροπής, Συλλ.1997, σελ. I-135 (σκέψη 47)· 13-6-2002, C-382/99, Κάτω Χώρες κατά Επιτροπής, Συλλ. 2002, σελ. I-5163 (σκέψη 89)· 8-5-2003, C-328/99 και 399/00, Seleco, Συλλ. 2003, σελ. I-4035 (σκέψη 66) κλπ.

⁸¹ Άρθρο 14 Κανονισμού 659/1999· προτείνεται η περαιτέρω αυστηροποίηση του συστήματος, καθώς η ποινή της έντοκης ανάκτησης της ενίσχυσης δε λειτουργεί αποτρεπτικά πάντοτε. Συγκεκριμένα, υπάρχουν επιχειρήσεις, οι οποίες βρίσκονται σε τόσο δυσχερή θέση, ώστε είναι πρόθυμες να λάβουν κρατικές ενισχύσεις, έστω και αν θα πρέπει να τις επιστρέψουν μετά από κάποια χρόνια. Αντίστοιχα υπάρχουν κυβερνήσεις πρόθυμες για τους δικούς τους λόγους να

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ανάκτηση μπορεί να ζητηθεί μόνο για τις κρατικές ενισχύσεις, οι οποίες είναι ταυτόχρονα και παράνομες και μη συμβατές, δηλαδή πληρούν όλες τις προϋποθέσεις.

«Η Επιτροπή μπορεί, σε περιπτώσεις καταχρηστικής εφαρμογής ενισχύσεων να κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας σύμφωνα με το άρθρο 4 παράγραφος 4»⁸². Γίνεται λοιπόν κατανοητό και σαφές ότι η ανάκτηση δύναται να διαταχθεί σχετικά με ενισχύσεις οι οποίες δεν έχουν κοινοποιηθεί και κρίθηκαν μη συμβατές από την Επιτροπή και σε περιπτώσεις ενισχύσεων που ναι μεν χορηγήθηκαν νόμιμα, αλλά εν συνεχεία έλαβε χώρα καταχρηστική χρήση αυτών από τους δικαιούχους.

Η απαίτηση σύγκεντρωσης τυπικής και ουσιαστικής παρανομίας θεμελιώνεται και στην διάταξη του άρθρου 14 της παραγράφου 1 του Κανονισμού 659/1999 η οποία ορίζει ότι «σε περίπτωση αρνητικής απόφασης για υπόθεση παράνομων ενισχύσεων, η Επιτροπή αποφασίζει την εκ μέρους του οικείου κράτους μέλους λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων για την ανάκτηση της ενίσχυσης από τον δικαιούχο⁸³ (εφεξής αποκαλούμενη «απόφαση ανάκτησης»)). Παραπέμπει, λοιπόν η παρούσα διάταξη στην «αρνητική απόφαση» του άρθρου 7 της παραγράφου 5 που αφορά σε μη συμβατή με την εσωτερική αγορά ενίσχυση και εφαρμόζεται και στις περιπτώσεις ελέγχου παράνομων ενισχύσεων.

Όπως ήδη αναφέρθηκε και ανωτέρω, η κατάργηση μιας παράνομης κρατικής ενίσχυσης, μέσω της αναζήτησης, είναι η λογική συνέπεια της διαπιστώσεως του παράνομου χαρακτήρα της και αποσκοπεί στην επαναφορά της προηγούμενης κατάστασης. Συνεπάγεται λοιπόν, ότι ο κύριος σκοπός της

παράσχουν παράνομες κρατικές ενισχύσεις, έχοντας πλήρη συναίσθηση της παράβασης. Βλ. σχετικά NICOLAIDES, 2002, "Control of State Aid in the European Union, Compliance, Sanctions and Rational Behaviour", World Competition 25(3), σελ. 249–262, ο οποίος προτείνει και την επιβολή εφάπαξ ποινής στο κράτος μέλος που διέπραξε την παράβαση, εκτός από τα πρόστιμα που επιβάλλονται για την καθυστέρηση της ανάκτησης.

⁸² Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 16.

⁸³ ΔΕΚ 12-7-1973, υπόθεση 70/72, Επιτροπή κατά Γερμανίας, Συλλ. Τόμος 1972-73, σελ. 609, σκ. 20, ΔΕΚ 8-5-2003, C-328/99 και C-399/00, Συλλ. 2003, I-4035, σκ. 65.

επιστροφής της παρανόμως χορηγηθείσας κρατικής ενίσχυσης είναι η εξάλειψη της νόθευσης και της αδικαιολόγητης στρέβλωσης του ανταγωνισμού, που προκλήθηκε από το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα και που αποκτήθηκε μέσω της παράνομης κρατικής ενίσχυσης.

Η ανάκτηση, πρέπει να λάβει χώρα άμεσα με βάση τις διαδικασίες της εθνικής νομοθεσίας του κράτους μέλους, ενώ η απόφαση⁸⁴ αυτή της Επιτροπής είναι δεσμευτική. Η απόφαση είναι μονομερής πράξη και αποτελεί μια εκ των τεσσάρων κατηγοριών του παράγωγου δικαίου⁸⁵ της Ερωπαϊκής Ένωσης. Η απόφαση είναι δεσμευτική ως προς όλα τα στοιχεία της, για τους αποδέκτες της, δηλαδή για τα πρόσωπα στα οποία απευθύνεται και δύναται αυτά, να είναι κράτη μέλη ή ιδιώτες. Η απόφαση ανάκτησης είναι εκ των κλασικών περιπτώσεων αποφάσεων που απευθύνονται μεν στα κράτη μέλη, αλλά έχουν σοβαρότατες συνέπειες, και συνήθως, στα νομικά πρόσωπα που υπήρξαν δικαιούχοι της ενίσχυσης. Ακόμα, η απόφαση ενδέχεται να αποκλειστεί μόνο εάν αντίκειται σε κάποια γενική αρχή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως στην αρχή της ισότιμης μεταχείρισης, στην αρχή της αναλογικότητας⁸⁶ ή στην αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης. Εάν το κράτος μέλος δεν συμμορφωθεί σε αρνητική απόφαση ή ακόμη και σε θετική αλλά με όρους της

⁸⁴ Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Εισαγωγή στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Νομική Βιβλιοθήκη 2010, σελ. 37.

⁸⁵ Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο – Θεσμοί και Έννομες τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ι, Σάκκουλας, 1977, σελ. 323. Παράγωγο δίκαιο: είναι τα όργανα, που οι Συνθήκες καθιδρύουν και θέτουν μονομερείς κανόνες δικαίου. Πρόκειται για ρυθμιστική εξουσία, που τα κοινοτικά όργανα ασκούν με παράγωγο τρόπο κατ' επιταγήν των Συνθηκών και σύμφωνα με προοριζόμενες διαδικασίες. Μονομερείς, επειδή εκφράζουν αποκλειστικά την βούληση των κοινοτικών οργάνων, αυτές οι πηγές αντιστοιχούν με τις εθνικές διακαιοπαραγωγικές βαθμίδες νομοθετικού, κανονιστικού ή ατομικού χαρακτήρα. Απευθύνονται έτσι σε όλα τα κράτη μέλη ή σε μερικά από αυτά, μόνο σε αυτά ή και στους υπηκόους τους ή μόνο σε αυτούς. Συνιστούν έτσι ένα παράγωγο εσωτερικό δίκαιο.

⁸⁶ Σ. ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗΣ, Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη, Σάκκουλας, 2003, σελ. 30. Επίσης Α. ΜΑΡΚΑΝΤΟΝΑΤΟΥ-ΣΚΑΛΤΣΑ, Διοικητικό Δίκαιο, Εισαγωγή – Θεμελιώδεις Έννοιες, Σάκκουλας, 2004, σελ. 168 και Β.Ι. ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Εισηγήσεις Διοικητικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2006, σελ. 226. Στη Νομική επιστήμη, η αρχή παραμένει ως σχέση μεταξύ του κράτους και του πολίτη, άλλως σχέση μεταξύ δημοσίου συμφέροντος, χάριν του οποίου απαιτείται επέμβαση της κρατικής εξουσίας και του ατομικού συμφέροντος που θίγονται από αυτήν, δηλαδή ο νομοθέτης και η διοίκηση όταν επιβάλλουν περιορισμούς οποιουδήποτε είδους οφείλουν να επιλέγουν ανάμεσα στα μέτρα που μπορούν να λαμβάνουν για να επιτύχουν τους σκοπούς τους με το μέτρο εκείνο, που κάθε φορά είναι το λιγότερο απεχθές για τους διοικούμενους.

απόφασης της Επιτροπής δίδεται το δικαίωμα σε αυτήν να προσφύγει στο Δικαστήριο, σύμφωνα με το άρθρο 108 της παραγράφου 2 της Συνθήκης.

Η διαδικασία ελέγχου, όπως γίνεται αντιληπτό, η οποία απαραίτητως προηγείται της απόφασης ανάκτησης, είναι μια διαδικασία της Επιτροπής, αφού όλη η αυτοβουλία για την κίνηση των ερευνητικών ενεργειών ανήκει στην Επιτροπή, η οποία επίσης, έχει και μεγάλα περιθώρια σε ό,τι αφορά στις κρίσεις της, δεδομένου ότι η κρίση της λαμβάνει υπόψη πλήθος παραγόντων, όπως νομικών, οικονομικών αλλά και κοινωνικών⁸⁷.

Όπως έχει γίνει αντιληπτό, και η τελική κρίση ανήκει αποκλειστικά στην Επιτροπή. Η εξουσία της ανάκτησης, να επιβάλλει την απόφαση της, για επιστροφή παράνομης κρατικής ενίσχυσης, άρχεται από το 1973 μέσω της ιστορικής και γενεθλίου απόφασης «Kohlegesetz»⁸⁸ όπου για πρώτη φορά το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι η Επιτροπή είχε την εξουσία να διατάξει την ανάκτηση παράνομων και ασυμβίβαστων ενισχύσεων.

Σημειώνεται ότι το κράτος, σε περίπτωση που έχει διαταχθεί ανάκτηση ενίσχυσης, δε μπορεί να κάνει χρήση της δυνατότητας που του παρέχεται από το άρθρο 108 παράγραφος 2 εδάφιο 3 ΣΛΕΕ και να ζητήσει την έγκριση νέας ενίσχυσης προς την ίδια επιχείρηση ή κλάδο, ισόποσης με αυτήν που κρίθηκε ως ασύμβατη, διότι κατ' αυτόν τον τρόπο θα εξουδετερωνόταν η απόφαση του ενωσιακού οργάνου.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο Κανονισμός προβλέπει «ότι οι εξουσίες της Επιτροπής για ανάκτηση της ενίσχυσης υπόκεινται σε δεκαετή προθεσμία παραγραφής»⁸⁹. Η παρούσα διάταξη έχει πρακτική σημασία και χρησιμότητα, όταν έχει λάβει κράτος μέλος μια παράνομη κρατική ενίσχυση, προτού εκδοθεί από την Επιτροπή εγκριτική απόφαση. Συνεπάγεται, ότι η Επιτροπή έχει την εξουσία να ξεκινήσει την διαδικασία ανάκτησης και να

⁸⁷ S. MORSON, «La récupération des aides octroyées par les Etats en violation du traité C.E.E», Rev. Droit Communautaire, 1990 σελ. 415.

⁸⁸ ΔΕΚ 12-7-1973, Επιτροπή κατά Γερμανίας, C-70/72 1973, Συλλ. 813, σκ. 13.

⁸⁹ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 15, παράγραφος 1.

εκδώσει σχετική απόφαση, σύμφωνα με τα άρθρα 13 και 14 του Κανονισμού 659/1999. Η ανωτέρω προθεσμία της παραγραφής «αρχίζει να προσμετράται από την ημέρα κατά την οποία η παράνομη ενίσχυση χορηγείται στον δικαιούχο είτε ως ατομική ενίσχυση είτε ως ενίσχυση βάσει ενός καθεστώτος ενισχύσεων». Συνεπώς, το αποφασιστικό κριτήριο για τον καθορισμό της ημερομηνίας έναρξης της προθεσμίας παραγραφής του εν λόγω άρθρου είναι αυτό της πραγματικής καταβολής της ενίσχυσης. Αν επομένως, τελείται καθεστώς ενισχύσεων, λαμβάνεται ως αρχή της έναρξης της παραγραφής η ημερομηνία χορήγησης των επιμέρους ενισχύσεων του καθεστώτος⁹⁰.

Η παραγραφή δύναται να διακοπεί «με κάθε ενέργεια της Επιτροπής ή κράτους μέλους που ενεργεί κατόπιν αίτησης της Επιτροπής, σε σχέση με την παράνομη ενίσχυση, διακόπτει την περίοδο παραγραφής», και «αναστέλλεται για όσο διάστημα η απόφαση της Επιτροπής αποτελεί αντικείμενο διαδικασίας εκκρεμούσης ενώπιον του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Οι ενέργειες διακοπής της Επιτροπής δεν είναι απαραίτητο να κοινοποιούνται και στον αποδέκτη της ενίσχυσης⁹¹. Ο κανόνας του άρθρου 15 χαρακτηρίζεται σύμφωνα με την νομολογία ως διαδικαστικός⁹² κανόνας, έχοντας εφαρμογή σε όλες τις διαδικασίες που εκκρεμούσαν ενώπιον της Επιτροπής κατά τον χρόνο έναρξης της ισχύος του κανονισμού⁹³.

Τέλος, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης θέτει ως θέμα αρχής την αποκατάσταση της στρέβλωσης του ανταγωνισμού μέσω της διαδικασίας της ανάκτησης και έχει επανειλημμένα αποφανθεί ότι οι διατάξεις του εθνικού δικαίου που προβάλλουν τα κράτη μέλη ή οι επιχειρήσεις για να αποφύγουν την ανάκτηση πρέπει να υποχωρούν ώστε να εξασφαλισθεί το πλήρες αποτέλεσμα της απόφασης ανάκτησης⁹⁴. Η αναγκαστική υποχρέωση του

⁹⁰ ΔΕΕ 8-12-2011, France Telecom, C-8110/P, σκ. 81.

⁹¹ ΔΕΚ 6-10-2005, SCOTT κατά Επιτροπής C-276/03P.

⁹² Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο Συναλλαγών, Εσωτερική αγορά – Ανταγωνισμός – Κρατικές Ενισχύσεις – Απελευθέρωση αγορών και επαγγελμάτων, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 451.

⁹³ ΠΕΚ 10-4-2003, SCOTT κατά Επιτροπής, T- 366/00, σκ.51.

⁹⁴ Έτσι πχ. το ΔΕΚ έκρινε στην απόφαση του C-24/95, 20.03.1997, Land Rheinland-Pfalz / Alcan Deutschland GmbH, Συλλ. 1997, I-1591, ότι η Γερμανική Δημοκρατία ήταν υποχρεωμένη να προβεί

παραλήπτη, να επιστρέψει την επιχορήγηση στον παροχέα, γεννά πολλές δυσκολίες. Τα κράτη μέλη συχνά επικαλούνται ως μέσο άμυνας, κατά την ειδική διάταξη του άρθρου 108§2 και την πρόβλεψη του άρθρου 258 ΣΛΕΕ (πρώην 88§2 και 226 της ΣΕΚ), στην προσφυγή της Επιτροπής εναντίον τους ενώπιον του ΔΕΕ, λόγω της μη προσήκουσας ανάκτησης του ποσού, την απόλυτη αδυναμία ορθής εκτέλεσης της απόφασης του ενωσιακού οργάνου. Ο λόγος αυτός, ως απόδειξη βαρύνει το κράτος μέλος, και γίνεται στην πράξη δεκτός σπανιότατα⁹⁵. Η μόνη εξαίρεση αυτής της θεμελιώδους υποχρέωσης για την πλήρη αποκατάσταση της παράνομης ενίσχυσης είναι στην περίπτωση που η ανάκτηση είναι απολύτως αδύνατη, και με την μόνη προϋπόθεση ότι η αδυναμία αυτή ερμηνεύεται περιοριστικά και όχι διασταλτικά⁹⁶.

Κλείνοντας, η Ελλάδα έχει προβάλλει ενώπιον του ΔΕΕ το επιχείρημα ότι η αναζήτηση παράνομης κρατικής ενίσχυσης, που χορηγήθηκε με τη μορφή της φοροαπαλλαγής, από τους λήπτες αυτής, υπό τον τύπο της αναδρομικής φορολογικής επιβάρυνσης θα συνιστούσε παράβαση της συνταγματικής επιταγής του άρθρου 78§2⁹⁷ του Συντάγματος, και ως εκ τούτου, η ανάκτηση ήταν απολύτως αδύνατη, δίχως ωστόσο το επιχείρημα να γίνει δεκτό από το ΔΕΕ⁹⁸.

στην ανάκληση της απόφασης με την οποία χορήγησε την παράνομη ενίσχυση, παρά το γεγονός ότι άφησε να περάσει άπρακτη η προβλεπόμενη από το εθνικό δίκαιο αποσβεστική προθεσμία και ότι κάτι τέτοιο επίσης αποκλειόταν από το εθνικό δίκαιο λόγω του ότι ο δικαιούχος της ενίσχυσης δεν ήταν πλέον πλουσιότερος και δεν είχε ενεργήσει κακόπιστα.

⁹⁵ ΔΕΚ, 23-02-1995, C-349/93, Συλλογή 1995, σελ. I-343.

⁹⁶ PAUL P. CRAIG, Gráinne De Búrca, EU Law, Texts, Cases and Materials, Oxford University Press, 4th Edition, 2008, σελ. 1105 – 1106.

⁹⁷ Σύμφωνα με το παρόν άρθρο 78§2 σημειώνεται ότι, «Φόρος ή άλλο οποιοδήποτε οικονομικό βάρος δεν μπορεί να επιβληθεί με νόμο αναδρομικής ισχύος που εκτείνεται πέρα από το οικονομικό έτος το προηγούμενο εκείνου κατά το οποίο επιβλήθηκε.

⁹⁸ Βλ. ΔΕΚ, 10-06-1993, C-183/91, Συλλογή 1993, σελ. I-3131.

6. Ο ρόλος του Εθνικού Δικαστή

Ο ρόλος του εθνικού δικαστή στον έλεγχο των κρατικών ενισχύσεων, είναι σύνθετος, και πολλές φορές αλληλοσυμπληρώνεται με αυτόν της Επιτροπής⁹⁹. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι συχνά εκφεύγει από τις περιορισμένες αρμοδιότητες ενός δικαστή, διότι εμπλέκεται σε μια αμφίδρομη συνεργασία, με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μη χάνοντας όμως τις κλασικές του εξουσίες βάσει του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου¹⁰⁰.

Επί της αρχής, δύναται να τονίσουμε ότι με το σύστημα ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων που θεσπίζουν τα άρθρα 107 και 108 της Συνθήκης για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (πρώην 87 και 88 Συνθ.Εκ) είναι επιφορτισμένη τόσο η Επιτροπή όσο και τα εθνικά δικαστήρια, που επιτελούν αυτοτελείς, ανεξάρτητους και αλληλοσυμπληρούμενους ρόλους για την διασφάλιση του σεβασμού των ενωσιακών κανόνων περί των κρατικών ενισχύσεων¹⁰¹.

Οι διαδικαστικοί εθνικοί κανόνες που θα εφαρμοστούν πρέπει να εξασφαλίζουν την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης, την άμεση και πραγματική εκτέλεση της απόφασης του ενωσιακού οργάνου, κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 14 του Κανονισμού 659/1999. Η εφαρμογή των εθνικών διαδικαστικών κανόνων θα πρέπει να εξασφαλίζει την άμεση και αποτελεσματική εκτέλεση της απόφασης της Επιτροπής και να μην εμποδίζει την επαναφορά και την αποκατάσταση της ορθής λειτουργίας του ανταγωνισμού¹⁰². Πράγματι, τα μέτρα των εθνικών αρχών οφείλουν να

⁹⁹ Βλ. Ανακοίνωση σχετικά με την «συνεργασία μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και της Επιτροπής στον τομέα των κρατικών ενισχύσεων», ΕΕ C 312/23-11-95.

¹⁰⁰ Κ. BACON, *European Community Law of State Aid*, Oxford Press, 2009, σελ. 539.

¹⁰¹ Γ.Α. ΚΩΤΣΗΡΑΣ, *Η ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ελληνική έννομη τάξη*, Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 103-104.

¹⁰² C. QUIGLEY, *European State Aid Law and Policy*, Hart Publishing, 2009, σελ. 459.

προβαίνουν στην εξάλειψη όλων των οικονομικών πλεονεκτημάτων που απέρρεαν από την κρατική ενίσχυση.

Άλλωστε, ο ρόλος του εθνικού δικαστή στο γενικότερο δίκαιο των κρατικών ενισχύσεων είναι καθοριστικός, αφού όπως το Δικαστήριο έχει αποφανθεί πολλάκις, τα εθνικά δικαστήρια εκτός της Επιτροπής, έχουν την αρμοδιότητα να ερμηνεύουν την έννοια της κρατικής ενίσχυσης¹⁰³.

Τα εθνικά δικαστήρια κατά την εφαρμογή των άρθρων 107 και 108 της ΣΛΕΕ εξετάζουν κατά πόσο τα συγκεκριμένα μέτρα συνιστούν κρατική ενίσχυση. Η διαπίστωση περί της ενίσχυσης έχει τέσσερις προϋποθέσεις. Το άρθρο 107 παράγραφος 1 της ΣΛΕΕ αναφέρεται σε «ενισχύσεις που χορηγούνται υπό οποιαδήποτε μορφή από τα κράτη μέλη ή με κρατικούς πόρους και που νοθεύουν ή απειλούν να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό δια της ευνοϊκής μεταχειρίσεως ορισμένων επιχειρήσεων ή κλάδων παραγωγής, κατά το μέτρο που επηρεάζουν τις, μεταξύ των κρατών μελών, συναλλαγές». Αναμφισβήτητα, ο εθνικός δικαστής οφείλει, προκειμένου να αποφασίσει ένα κρατικό μέτρο με την μορφή της ενίσχυσης, να προβεί στη διαπίστωση των αναγκαίων προϋποθέσεων που πρέπει να συντρέχουν για την ύπαρξη της ενίσχυσης, και αυτά αναφορικά είναι: η παροχή οικονομικού και ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, η μεταφορά κρατικών πόρων, η επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού και ο επιλεκτικός χαρακτήρας του μέτρου¹⁰⁴. Πρέπει να τονίσουμε στο σημείο αυτό, ότι η ίδια η έρευνα που τελείται από τον εθνικό δικαστή ώστε να κατονομάσει ένα μέτρο ως ενίσχυση, πριν προχωρήσει στην εξέταση της τήρησης των προϋποθέσεων τυπικής

¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά απόφαση της 22-3-1977, Steinike and Weinling, υπόθεση 78/76, Συλλ. 1977, σελ. 595 σκ.14, ΔΕΚ απόφαση 11-7-1996, SFEI και λοιποί, C-39/94, Συλλ. 1996, σελ. I-3547, σκ.49, ΔΕΚ 21-11-1991, Federation National du Commerce Extérieur des Produits Alimentaires και οι λοιποί κατά Γαλλίας, C-354/90, Συλλ. 1991, σελ. I- 5505, σκ.10. ΔΕΚ 5-10-2006, Transalpine Olleitung in Österreich, C- 368/04, Συλλ.2006, σελ. I-9957, σκ.39.

¹⁰⁴ Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο Επιχειρήσεων και Ανταγωνισμού, Ι. Θεμελιώδεις Ελευθερίες - Ανταγωνισμός - Κρατικές Ενισχύσεις, Σάκκουλας, 2004, σελ. 298.

νομιμότητας, είναι μια έρευνα με έντονα χαρακτηριστικά ουσιαστικού ελέγχου της συμβατότητας μιας ενίσχυσης σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο¹⁰⁵.

Ο εθνικός δικαστής, δρα και ως ενωσιακός δικαστής για να εξασφαλίζει άμεσα και αποτελεσματικά την προστασία των δικαιωμάτων που πηγάζουν από την ενωσιακή τάξη¹⁰⁶. Αυτή η εξέχουσα και ενισχυμένη θέση του εθνικού δικαστή είναι απόρροια της πολυσήμαντης αποστολής που του έχει ανατεθεί, μέσω της πάγιας νομολογίας του Δικαστηρίου¹⁰⁷.

Τα εθνικά δικαστήρια, δεν αποφαινόμενοι επί του συμβιβαστού μιας ενίσχυσης με την κοινή αγορά¹⁰⁸, δεδομένου ότι η τελική κρίση εμπίπτει στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, πάντα κάτω από τον έλεγχο του ΔΕΕ, έχουν όμως την δυνατότητα και το δικαίωμα να ακυρώνουν την πράξη χορήγησης μιας ενίσχυσης, να αποφασίζουν την διαταγή όσον αφορά την επιστροφή της παρανόμως χορηγηθείσας ενίσχυσης (ανάκτηση)¹⁰⁹, να προβούν στην λήψη ασφαλιστικών μέτρων¹¹⁰ ακόμα και επιδικάσουν αποζημίωση¹¹¹. Τα εθνικά μέτρα ανάκτησης καθίστανται, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο «εκτελεστικός βραχίονας» της απόφασης του ενωσιακού οργάνου.

¹⁰⁵ Γ.Α. ΚΩΤΣΗΡΑΣ, Η ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ελληνική έννομη τάξη, Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 115.

¹⁰⁶ Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, Ποιες συνέπειες επιφέρει η παράβαση της υποχρέωσης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά ανώτατα δικαστήρια;, Τιμητικός Τόμος Συμβουλίου της Επικρατείας, Σάκκουλας, 2004, σελ. 1341, και Μ. KARPENSCHIF, «La récupération des aides nationales versées en violation du droit communautaire à l' aune du règlement no 659/1999: du mythe à la réalité» RTD eur, 37(3), juill-sept. 2001, σελ. 569-570.

¹⁰⁷ Βλ. υπόθεση 106/1977, Simmenthal, Συλλ. 1978, σελ. 239 παράγραφος 16. Υπόθεση C-213/1989, Factortame, Συλλ. 1990, I-2433, παράγραφος 19.

¹⁰⁸ Γ.Ν. ΚΑΤΑΠΟΔΗΣ, Εθνική αναπτυξιακή πολιτική και νομιμότητα των κρατικών ενισχύσεων, Σάκκουλας, 2006, σελ. 404.

¹⁰⁹ Κανονισμός (ΕΚ), αριθμός του Συμβουλίου 659/1999, άρθρο 14, παράγραφος 1, όπου μόνον οι γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου τίθενται ως όριο στην ανάκτηση, ενώ κατά την παράγραφο 3, η ανάκτηση πραγματοποιείται σύμφωνα με τις διαδικασίες της εθνικής νομοθεσίας.

¹¹⁰ Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, Οι κρατικές ενισχύσεις υπό τον έλεγχο του κοινοτικού δικαίου – Παράθεση των κυριότερων αποφάσεων του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Σάκκουλας, 1998. Υπογραμμίζει ότι τις περισσότερες φορές τα δικαστήρια, οφείλοντας να διασφαλίσουν την αποτελεσματική παροχή έννομης κοινοτικής προστασίας (η οποία και αποτελεί μια από τις κατευθυντήριες γραμμές της νομολογίας του ΔΕΚ. Βλ. C-213/89, The Queen/ Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd, 19-6-90, Συλλ. 1990, I- 2433), είναι τρόπον τινά «υποχρεωμένα» να λάβουν ασφαλιστικά μέτρα προς πραγματική διαφύλαξη των δικαιωμάτων των θιγομένων επιχειρήσεων.

¹¹¹ Υπόθεση C-39/94, SFEI/La Poste, 11-7-96, Συλλ.1996, σελ. I-3547.

Ως προς το ζήτημα της ανάκτησης, το Δικαστήριο έχει αποφασίσει ότι, εν όψει του σημαντικού ρόλου που έχει η τήρηση της διαδικασίας προηγούμενου ελέγχου των σχεδίων των κρατικών ενισχύσεων, την οποία προβλέπει ρητώς το άρθρο 108 της παραγράφου 3 της Συνθήκης, για την ορθή και εύρυθμη λειτουργία της ενιαίας αγοράς, το εθνικό δικαστήριο πρέπει να δεχθεί αμελλητί, το αίτημα για έκδοση απόφασης, που αφορά την επιστροφή παράνομης κρατικής ενίσχυσης, εάν ερευνήσει και διαπιστώσει ότι οι ενισχύσεις, δεν έχουν κοινοποιηθεί στην Επιτροπή, εκτός αν λόγω εξαιρετικών περιστάσεων, η επιστροφή δεν είναι σκόπιμη. Οι εθνικές διοικητικές αρχές οφείλουν να περιοριστούν στην εκτέλεση της απόφασης ανάκτησης, δίχως αφενός να δικαιούνται να προβούν σε άλλες διαπιστώσεις, αφετέρου να έχουν εξουσία εκτίμησης ως προς την ανάκληση της απόφασης με την οποία χορηγήθηκε η απόφασης και την επιστροφή του ποσού που χορηγήθηκε παρανόμως στον ιδιώτη¹¹².

Επίσης, ο εθνικός δικαστής οφείλει να συναγάγει τις έννομες συνέπειες της παραβίασης του άρθρου 108 της παραγράφου 3 της Συνθήκης, προστατεύοντας πλήρως τα δικαιώματα των προσώπων που θίγονται από την παραβίαση της διάταξης αυτής, ακόμη και στην περίπτωση που το επίμαχο μέτρο θα κρινόταν μελλοντικά από την Επιτροπή εάν ήταν συμβατό με την εσωτερική αγορά¹¹³.

¹¹² Ε.ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Η ανάκτηση των παράνομων κρατικών ενισχύσεων από τις επιχειρήσεις, ΔΗΣΚΕ 2/2004, 149 επ., σελ. 151.

¹¹³ ΔΕΚ Transalpine, op.cit, σκ.41/ SFEI, C- 39/94, Συλλ. 1996, σελ. I-3547, σκ.45. Η μόνη περίπτωση κατά την οποία ο εθνικός δικαστής δεν υποχρεούται να διατάξει την επιστροφή της «τυπικά παράνομης» ενίσχυσης είναι όταν κατά τον χρόνο έκδοσης της απόφασης του η Επιτροπή έχει αποφανθεί ότι η ενίσχυση συμβιβάζεται με την κοινή αγορά. Ακόμα και στην περίπτωση αυτή όμως οφείλει να διατάξει την επιστροφή τόκων για το χρονικό διάστημα της παρανομίας, ήτοι από του χρόνου της πρόωρης παράνομης εκταμίευσης μέχρι του χρόνου της έκδοσης της εγκριτικής απόφασης της Επιτροπής. Υπόθεση C- 119/06, CELF, Συλλ. 2008, I-469, σκ.45,46, 49, 52 & 55.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Περιπτωσιολογία παράνομων κρατικών ενισχύσεων στην ελληνική έννομη τάξη

1. Υπόθεση «Αλουμίνιο της Ελλάδος», 13-7-2010, Ε(2011) 4916 τελικό

Σε ό,τι αφορά την υπόθεση «Αλουμίνιο της Ελλάδος», παρατίθεται ακολούθως ένα σύντομο ιστορικό:

Τον Ιούλιο του 2008, η Επιτροπή έλαβε δύο καταγγελίες με ισχυρισμούς ότι η Ελλάδα είχε χορηγήσει ενισχύσεις υπέρ της Αλουμίνιον της Ελλάδος και της διαδόχου της εταιρείας Αλουμίνιον Α.Ε., 100% διαδόχου της Αλουμίνιον της Ελλάδος στην παραγωγή αλουμινίου από τον Ιούλιο του 2007 (στο εξής από κοινού: "Αλουμίνιον της Ελλάδος"). Οι καταγγελίες αφορούσαν δύο εικαζόμενα μέτρα κρατικών ενισχύσεων, και συγκεκριμένα: προτιμησιακή τιμολόγηση ηλεκτρικής ενέργειας, αφενός, και κατασκευή αγωγού αερίου για τη σύνδεση της Αλουμίνιον της Ελλάδος με το κύριο δίκτυο.

Το πρώτο μέτρο αφορούσε την προτιμησιακή τιμολόγηση ηλεκτρικής ενέργειας. Ειδικότερα, η Αλουμίνιον της Ελλάδος ιδρύθηκε το 1960, με ορισμένα προνόμια που της παραχώρησε το ελληνικό κράτος, μεταξύ των οποίων η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος σε μειωμένη τιμή. Σύμφωνα με τους όρους του καταστατικού στο οποίο καθορίζονται τα προνόμια, η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος σε μειωμένη τιμή επρόκειτο να λήξει τον Μάρτιο του 2006, εφόσον η ΔΕΗ ειδοποιούσε εγκαίρως την Αλουμίνιον της Ελλάδος, δύο έτη νωρίτερα. Στις 26 Φεβρουαρίου 2004 (ήτοι δύο έτη και πλέον προ της λήξεως του προνομίου), η ΔΕΗ διαβίβασε εγκαίρως την εν λόγω ειδοποίηση στην Αλουμίνιον της Ελλάδος και εν συνεχεία διέκοψε την εφαρμογή της

προτιμησιακής τιμής στο τέλος του Μαρτίου 2006. Συνεπώς, από τον Μάρτιο του 2006 έως τον Ιανουάριο του 2007, η Αλουμίνιον της Ελλάδος κατέβαλε τη συνήθη τιμή ηλεκτρικού ρεύματος που εφαρμόζεται στους μεγάλους βιομηχανικούς καταναλωτές.

Ωστόσο, η Αλουμίνιον της Ελλάδος προσέβαλε την καταγγελία της προτιμησιακής τιμής στο Δικαστήριο και, τον Ιανουάριο του 2007, ένα πρωτοδικείο διέταξε, ως προσωρινό μέτρο, την επανεφαρμογή της προτιμησιακής τιμής εν αναμονή δικαστικής απόφασης επί της ουσίας. Εν συνεχεία η ΔΕΗ άσκησε έφεση κατά της προσωρινής αυτής απόφασης η οποία ακυρώθηκε τον Μάρτιο του 2008. Οι δικαστικές αποφάσεις είχαν, στην πράξη, ως συνέπεια να εφαρμοστεί εκ νέου η προτιμησιακή τιμή στην Αλουμίνιον της Ελλάδος, από τον Ιανουάριο του 2007 έως τον Μάρτιο του 2008. Κατά την περίοδο αυτή, σύμφωνα με τα στοιχεία που προσκόμισαν οι ελληνικές αρχές, η Αλουμίνιον της Ελλάδος κατέβαλε 17,4 εκατ. ευρώ λιγότερα από όσα θα κατέβαλε δυνάμει της «συνήθους» τιμής για τους μεγάλους βιομηχανικούς καταναλωτές.

Το δεύτερο μέτρο αφορούσε στην επέκταση του δικτύου φυσικού αερίου στην Αλουμίνιον της Ελλάδος. Το εθνικό σύστημα μεταφοράς φυσικού αερίου στην Ελλάδα μπορεί να επεκταθεί κατόπιν αιτήσεως (δυνητικού) πελάτη, υπό τους ακόλουθους όρους: εφόσον παρασχεθεί ευνοϊκή γνώμη από τη Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας (ΡΑΕ) - τον ελληνικό ρυθμιστικό φορέα στον τομέα της ενέργειας· εφόσον κρίνει ο διαχειριστής του δικτύου ότι θα είναι σε θέση να ανακτήσει, σε εύθετο χρόνο, το κόστος της επέκτασης χάρη στα έσοδα από τα τέλη χρήσης του δικτύου.

Στην περίπτωση της Αλουμίνιον της Ελλάδος, το εθνικό δίκτυο επεκτάθηκε με την κατασκευή αγωγού 29,5 χλμ. που επιτρέπει τη σύνδεση της Αλουμίνιον της Ελλάδος, με την ευνοϊκή γνώμη της ΡΑΕ (15 Απριλίου 2005)

και την έγκριση του διαχειριστή του δικτύου (13 Ιουνίου 2005)¹¹⁴. Οι εργασίες του αγωγού αερίου άρχισαν στις 16 Μαΐου 2008. Το συνολικό κατασκευαστικό κόστος της επέκτασης ανήλθε σε 12,64 εκατ. ευρώ. Από το ποσό αυτό, τα 9,04 εκατ. ευρώ καταβλήθηκαν από τον Διαχειριστή του Εθνικού Συστήματος Φυσικού Αερίου («ΔΕΣΦΑ»), τα 3,3 εκατ. Ευρώ καταβλήθηκαν από την Αλουμίνιον της Ελλάδος και τα 3,6 εκατ. Ευρώ χρηματοδοτήθηκαν μέσω του κοινοτικού πλαισίου στήριξης 2000-2006¹¹⁵.

Εν τέλει, η Επιτροπή αποφάσισε¹¹⁶ ότι η κρατική ενίσχυση ύψους 17,4 εκατ. ευρώ, η οποία χορηγήθηκε παράνομα από την Ελλάδα, κατά παράβαση του άρθρου 108 παράγραφος 3 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υπέρ της Αλουμίνιον της Ελλάδος Α.Ε. και της διαδόχου της Αλουμίνιο Α.Ε., μέσω προτιμησιακής τιμολόγησης ηλεκτρικής ενέργειας, είναι ασύμβατη με την εσωτερική αγορά. Ενώ κρίθηκε ότι η επέκταση του εθνικού δικτύου μεταφοράς φυσικού αερίου δεν συνιστά κρατική ενίσχυση κατά την έννοια του άρθρου 107 παράγραφος 1 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εν συνεχεία, απέμεινε η ως άνω απόφαση να εκτελεστεί από τις Ελληνικές Αρχές.

Ακολούθως, με δικόγραφο που κατέθεσε στη Γραμματεία του Γενικού Δικαστηρίου στις 6 Οκτωβρίου 2011, η προσφεύγουσα «Αλουμίνιον Α.Ε.» άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης και ζήτησε την ακύρωσή της. Με την προσφυγή της, η προσφεύγουσα ζήτησε από το Γενικό Δικαστήριο, στο πλαίσιο μέτρων οργανώσεως της διαδικασίας κατ' εφαρμογήν του άρθρου 65, στοιχείο δ', του Κανονισμού Διαδικασίας, τη διενέργεια πραγματογνωμοσύνης.

¹¹⁴ Την περίοδο εκείνη, ο διαχειριστής του συστήματος μεταφοράς ήταν η «Δημόσια Επιχείρηση Αερίου» (στο εξής: «ΔΕΠΑ»), κρατικά ελεγχόμενη εταιρεία που ανήκει κατά 65% στο Δημόσιο. Το εθνικό σύστημα μεταφοράς αερίου (συμπεριλαμβανομένης της σύνδεσης με την Αλουμίνιον της Ελλάδος) μεταφέρθηκε αργότερα στον «Διαχειριστή του Εθνικού Συστήματος Φυσικού Αερίου» (στο εξής: «ΔΕΣΦΑ»), που ιδρύθηκε στις 30 Μαρτίου 2007, ως θυγατρική, κατά 100%, της ΔΕΠΑ.

¹¹⁵ Ειδικότερα, το επιχειρησιακό πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα», άξονας 7 «Ενέργεια και αειφόρος ανάπτυξη», Μέτρο 7.1 «Διείσδυση του φυσικού αερίου στον οικιακό και τριτογενή τομέα, σε βιομηχανικούς καταναλωτές και στον τομέα μεταφορών».

¹¹⁶ Απόφαση της Επιτροπής της 13-7-2011, Ε(2011) 4916 τελικό.

Τέλος, το Γενικό Δικαστήριο, εξέδωσε απόφαση¹¹⁷ με την οποία ακυρώθηκε η ως άνω απόφαση με αριθμ. 2012/339/ΕΕ της Επιτροπής, της 13^{ης} Ιουλίου 2011, σχετικά με την κρατική ενίσχυση S.A.26117 – C2/2010(πρώην NN. 62/2009) που χορήγησε η Ελλάδα στην Αλουμίνιον της Ελλάδος Α.Ε., καθόσον κρίθηκε ότι η προσβαλλόμενη απόφαση πάσχει από έλλειψη νομιμότητας, εξαιτίας του χαρακτηρισμού, από την Επιτροπή, του επίμαχου μέτρου, ως νέας ενίσχυσης. Κρίθηκε, δηλαδή, ότι δεν υφίσταται η βασική προϋπόθεση για την εκκίνηση της αξιολόγησης της συμβατότητας της υπό κρίση κρατικής ενίσχυσης και, ως εκ τούτου, ακυρώθηκε η απόφαση ανάκτησης. Κατόπιν λοιπόν, της ακυρώσεως της ενωσιακής πράξης ανάκτησης, η τακτική διαδικασία ενώπιον του εθνικού δικαστή θα διαφοροποιηθεί καθόσον πλέον υπάρχει ακύρωση της νομικής βάσης της κίνησης της εθνικής διαδικασίας¹¹⁸.

¹¹⁷ Βλ. Απόφαση Γενικού Δικαστηρίου, 8-10-2014, T-542/11.

¹¹⁸ Βλ. Απόφαση 857/2013 ΜπρΑθ, η οποία αναστέλει την εκτέλεση της με αρ.13601/2012 διαταγής πληρωμής έως την έκδοση τελεσίδικης απόφασης επί της ασκηθείσας ανακοπής η συζήτηση της οποίας ανεβλήθη μέσω της υπ'αριθμ. 860/2013 απόφαση του ΜπρΑθ κατ' εφαρμογή του άρθρου 249 ΚπολΔ μέχρι την έκδοση απόφασης από το Γενικό Δικαστήριο επί της προσφυγής ακυρώσεως που εκκρεμεί.

2. Υπόθεση «Ελληνικός Χρυσός» και η καταδίκη της Ελλάδας από το ΔΕΕ για τη μη ανάκτηση ενισχύσεων

Στις 9 Ιουλίου 2007, η Επιτροπή έλαβε καταγγελία με ισχυρισμούς ότι η Ελλάδα είχε χορηγήσει δύο μέτρα κρατικής ενίσχυσης υπέρ της Ελληνικός Χρυσός Α.Ε. (εφεξής: «Ελληνικός Χρυσός»). Στις 10 Δεκεμβρίου 2008, η Επιτροπή κίνησε την επίσημη διαδικασία έρευνας σχετικά με τα εικαζόμενα μέτρα, αφού αντάλλαξε πληροφορίες με τα ενδιαφερόμενα μέρη.

Η Ελληνικός Χρυσός είναι μεγάλη ελληνική μεταλλευτική εταιρεία που δραστηριοποιείται στον τομέα της εξόρυξης χρυσού, χαλκού, μολύβδου, αργύρου και ψευδαργύρου. Το 2009 πραγματοποίησε κύκλο εργασιών ύψους 44,7 εκατ. ευρώ (με κέρδη κατόπιν φόρων ύψους 1,7 εκατ. ευρώ) και απασχολούσε περίπου 350 υπαλλήλους.

Κατά την περίοδο χορήγησης των υπό εξέταση μέτρων, η Ελληνικός Χρυσός ήταν μεγάλη επιχείρηση διότι ήταν συνδεδεμένη με μεγάλη επιχείρηση¹¹⁹.

¹¹⁹ Σύμφωνα με τη σύσταση της Επιτροπής, της 6ης Μαΐου 2003, σχετικά με τον ορισμό των πολύ μικρών, των μικρών και των μεσαίων επιχειρήσεων: α) Η κατηγορία των πολύ μικρών, μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) αποτελείται από επιχειρήσεις που απασχολούν λιγότερους από 250 εργαζομένους και/ή των οποίων ο ετήσιος κύκλος εργασιών δεν υπερβαίνει τα 50 εκατομμύρια ευρώ ή το σύνολο του ετήσιου ισολογισμού δεν υπερβαίνει τα 43 εκατομμύρια ευρώ (Παράρτημα, τίτλος 1 άρθρο 2 παράγραφος 1)· β) για να αποκλειστούν από τον ορισμό των ΜΜΕ οι όμιλοι επιχειρήσεων των οποίων η οικονομική ισχύς μπορεί να υπερβαίνει εκείνη μιας ΜΜΕ, πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ των διαφόρων τύπων επιχειρήσεων αναλόγως του εάν είναι ανεξάρτητες ή όχι (εισαγωγή, παράγραφος 9)· γ) «ανεξάρτητη επιχείρηση» είναι κάθε επιχείρηση που δεν χαρακτηρίζεται ως συνδεδεμένη επιχείρηση (Παράρτημα, τίτλος 1 άρθρο 3 παράγραφος 1)· και δ) «συνδεδεμένη επιχείρηση» είναι επιχείρηση της οποίας την πλειοψηφία των δικαιωμάτων ψήφου των μετόχων ή των εταίρων κατέχει άλλη επιχείρηση (Παράρτημα, τίτλος 1 άρθρο 3 παράγραφος 3) στοιχείο α). Στην υπό εξέταση υπόθεση, τον Δεκέμβριο του 2003 (οπότε πραγματοποιήθηκε η πώληση του 2003), οι μετοχές της Ελληνικός Χρυσός ανήκαν κατά 53,3% (160.000 μετοχές επί συνόλου 300.000) στην εταιρεία «Ελληνικά Μεταλλεία ΑΕ», θυγατρική της εταιρείας «ΑΚΤΩΡ ΑΕ». Ο κύκλος εργασιών της ΑΚΤΩΡ ΑΕ κατά τις δύο τελευταίες χρήσεις, δηλ. το 2001 και το 2002, ανερχόταν σε 120,9 εκατ. ευρώ και 302,6 εκατ. ευρώ, αντιστοίχως. Επίσης, το σύνολο των ετήσιων ισολογισμών της κατά τις δύο τελευταίες χρήσεις ανερχόταν σε 151,9 εκατ. ευρώ και 260 εκατ. ευρώ, αντιστοίχως. Βάσει των στοιχείων αυτών, η ΑΚΤΩΡ ΑΕ μπορεί όντως να χαρακτηριστεί μεγάλη επιχείρηση. Επομένως, η Ελληνικός Χρυσός αποτελούσε μεγάλη επιχείρηση κατά την εφαρμογή των υπό εξέταση μέτρων.

Η Ελληνικός Χρυσός, έχει την κυριότητα και διαχειρίζεται τα Μεταλλεία Κασσάνδρας. Εξαγόρασε τα Μεταλλεία και τα μεταλλευτικά δικαιώματα από το ελληνικό Δημόσιο τον Δεκέμβριο του 2003. Τα Μεταλλεία Κασσάνδρας βρίσκονται στη Βόρεια Ελλάδα. Περιλαμβάνουν τα μεταλλεία χρυσού στην Ολυμπιάδα και στις Σκουριές, καθώς και το μεταλλείο χαλκού - ψευδαργύρου στο Στρατώνι. Επί του παρόντος ανήκει στην канаδική μεταλλευτική εταιρεία European Goldfields. Πριν από το 2003, τα Μεταλλεία Κασσάνδρας αποτελούσαν ιδιοκτησία της εταιρείας TVX Hellas A.E., η οποία τα είχε εξαγοράσει από το ελληνικό Δημόσιο το 1995 κατόπιν δημόσιου διαγωνισμού έναντι της τιμής των 11 δισεκατ. Δραχμών (περί τα 39,8 εκατ. ευρώ)¹²⁰.

Στις 12 Δεκεμβρίου 2003, τα Μεταλλεία Κασσάνδρας μεταβιβάστηκαν από την TVX Hellas στο ελληνικό Δημόσιο έναντι 11 εκατ. ευρώ, υπό όρους εξώδικου διακανονισμού, στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιήθηκε συμψηφισμός αμοιβαίων αξιώσεων (οι αξιώσεις της TVX Hellas έναντι του ελληνικού Δημοσίου ανέρχονταν σε 293,5 εκατ. ευρώ). Την ίδια ημέρα, το ελληνικό Δημόσιο προέβη στην πώληση των Μεταλλείων Κασσάνδρας στην Ελληνικός Χρυσός έναντι 11 εκατ. ευρώ, χωρίς προηγούμενη εκτίμηση των στοιχείων ενεργητικού και χωρίς ανοιχτό διαγωνισμό. Η Ελλάδα προχώρησε με αυτό το καθεστώς στην πώληση, ισχυριζόμενη την έλλειψη και την πίεση χρόνου για την διασφάλιση των θέσεων εργασίας και την προστασία του περιβάλλοντος. Η πώληση περιλάμβανε: **α)** τα Μεταλλεία Στρατωνίου, Σκουριών και Ολυμπιάδας, καθώς και τα σχετικά μεταλλευτικά δικαιώματα, **β)** γη, **γ)** το απόθεμα μεταλλευμάτων, και **δ)** τα πάγια στοιχεία ενεργητικού (εξοπλισμός εξόρυξης-επεξεργασίας, κατοικίες εργαζομένων και βιομηχανικά κτήρια).

¹²⁰ Τιμή προσαρμοσμένη βάσει του ελληνικού γενικού δείκτη τιμών βιομηχανικής παραγωγής που ίσχυε κατά την περίοδο 1995-2003. Η συγκεκριμένη πώληση αφορά τα βιομηχανικά (μεταλλευτικά) στοιχεία ενεργητικού και άρα η προσαρμογή πρέπει να είναι αντιπροσωπευτική των αλλαγών που σημειώθηκαν στις τιμές στον κλάδο της βιομηχανίας. Ως εκ τούτου, η Επιτροπή χρησιμοποίησε τον δείκτη τιμών βιομηχανικής παραγωγής.

Η Ελληνικός Χρυσός αγόρασε τα Μεταλλεία της Κασσάνδρας από το ελληνικό κράτος μέσω σύμβασης μεταξύ των δύο μερών, η οποία κυρώθηκε με τον νόμο 3220/2004¹²¹. Κατά το νόμο, η Ελληνικός Χρυσός απαλλάχθηκε από την καταβολή οποιουδήποτε φόρου. Υπήρξε επίσης μείωση των δικηγορικών και λοιπών αμοιβών σε μόλις 5% του ποσού το οποίο θα έπρεπε κανονικά να είχε καταβληθεί. Η Ελλάδα ισχυρίστηκε ότι το μέτρο αποσκοπούσε στη δημιουργία κινήτρου για υποψήφιους αγοραστές διότι η αξία των Μεταλλείων ήταν αρνητική.

Επιπλέον, η ελληνική νομοθεσία¹²², ορίζει ότι ο φόρος μεταβίβασης ακίνητης περιουσίας ανέρχεται σε 7% επί της αξίας της μεταβιβαζόμενης περιουσίας για τα πρώτα 15.000 ευρώ και σε 9% επί της υπόλοιπης αξίας. Επίσης, σύμφωνα με τον ελληνικό Μεταλλευτικό Κώδικα¹²³, ο ειδικός φόρος μεταβίβασης μεταλλευτικών δικαιωμάτων ανέρχεται σε 5% επί της αξίας του μεταβιβαζόμενου δικαιώματος (ήτοι της αξίας του μεταλλείου).

Η Επιτροπή αφού εξέτασε τα παραπάνω κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα υπό εξέταση μέτρα συνιστούν κρατική ενίσχυση υπέρ της Ελληνικός Χρυσός κατά την έννοια του άρθρου 107 παράγραφος 1 της ΣΛΕΕ.

Ειδικότερα, η Επιτροπή θεώρησε ότι η διαφορά μεταξύ της αγοραίας αξίας των στοιχείων ενεργητικού των Μεταλλείων Κασσάνδρας και της τιμής στην οποία αυτά πωλήθηκαν στην Ελληνικός Χρυσός συνιστά ενίσχυση υπέρ της Ελληνικός Χρυσός. Η Επιτροπή θεώρησε επίσης ότι το ποσό των φόρων που όφειλε να είχε καταβάλει η Ελληνικός Χρυσός για την αγορά των μεταλλείων και της γης συνιστά ενίσχυση υπέρ αυτής.

Έχοντας υπόψη την Συνθήκη ΣΛΕΕ και την πάγια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, η Επιτροπή, όταν βεβαιώνει το ασυμβίβαστο μιας ενίσχυσης με την κοινή αγορά, είναι αρμόδια να αποφασίσει αν το οικείο

¹²¹ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της 28ης Ιανουαρίου 2004.

¹²² Νόμος 1521/1950 που κυρώθηκε με τον νόμο 1587/1950 στο ΦΕΚ 294 Α.

¹²³ Ελληνικός Μεταλλευτικός Κώδικας του 1973, ΦΕΚ 277Α της 5/10/1973.

κράτος μέλος υποχρεούται να καταργήσει ή να τροποποιήσει την ενίσχυση αυτή¹²⁴. Επίσης, σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, η υποχρέωση του κράτους μέλους, να καταργήσει την ενίσχυση την οποία η Επιτροπή έχει θεωρήσει ασυμβίβαστη με την εσωτερική αγορά, έχει σκοπό την επαναφορά των πραγμάτων στην προτέρα κατάσταση¹²⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, το Δικαστήριο έχει αποφανθεί ότι ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται όταν ο δικαιούχος επιστρέφει την παράνομη ενίσχυση και με αυτόν τον τρόπο χάνει το πλεονέκτημα που είχε έναντι των ανταγωνιστών του και αποκαθίσταται η κατάσταση που επικρατούσε πριν τη χορήγηση της ενίσχυσης¹²⁶.

Σύμφωνα με τη νομολογία αυτή, το άρθρο 14 του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 659/1999¹²⁷ ορίζει ότι «σε περίπτωση αρνητικής απόφασης για υπόθεση παράνομων ενισχύσεων, η Επιτροπή αποφασίζει την εκ μέρους του οικείου κράτους μέλους λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων για την ανάκτηση της ενίσχυσης από τον δικαιούχο».

Συνεπώς, δεδομένου ότι τα υπό εξέταση μέτρα χαρακτηρίζονται ως παράνομη και ασυμβίβαστη ενίσχυση, τα ποσά της ενίσχυσης πρέπει να ανακτηθούν προκειμένου να αποκατασταθεί η κατάσταση που επικρατούσε στην αγορά πριν από τη χορήγηση της ενίσχυσης. Για την ανάκτηση, ως σημείο εκκίνησης λαμβάνεται η στιγμή κατά την οποία χορηγήθηκε το πλεονέκτημα στον δικαιούχο, ήτοι όταν η ενίσχυση τέθηκε στη διάθεση του δικαιούχου, ο οποίος αναλαμβάνει τους τόκους ανάκτησης έως την πραγματική ανάκτηση της ενίσχυσης.

Το στοιχείο ασυμβίβαστης ενίσχυσης που περιλαμβάνουν τα μέτρα υπολογίζεται ως το άθροισμα: **α)** της διαφοράς μεταξύ της αγοραίας αξίας των στοιχείων ενεργητικού των Μεταλλείων Κασσάνδρας και της τιμής στην οποία αυτά πωλήθηκαν στην Ελληνικός Χρυσός (14 εκατ. ευρώ) και **β)** του ποσού

¹²⁴ Υπόθεση C-70/72 Επιτροπή κατά Γερμανίας [1973] Συλλογή 1973, σ. 813, σκέψη 13.

¹²⁵ Συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-278/92, C-279/92 και C-280/92 Ισπανία κατά Επιτροπής (Συλλογή 1994, σ. I-4103), σκέψη 75.

¹²⁶ Υπόθεση C-75/97 Βέλγιο κατά Επιτροπής [1999] (Συλλογή 1999, σ. I-3671), σκέψεις 64-65.

¹²⁷ ΕΕ L 83 της 27.3.1999, σ. 1.

των φόρων που η Ελληνικός Χρυσός όφειλε να είχε καταβάλει για την αγορά των στοιχείων ενεργητικού, ήτοι μεταλλεία και γη (1,34 εκατ. ευρώ). Το ως άνω ποσό ανέρχεται σε 15,34 εκατ. ευρώ.

Επί πλέον, σε ό,τι αφορά την ανάκτηση, η Επιτροπή επισημαίνει ότι η σύμβαση πώλησης του 2003 περιείχε δύο ακυρωτικές διατάξεις στο άρθρο 4. Σύμφωνα με τις εν λόγω διατάξεις, η Ελληνικός Χρυσός έχει την δυνατότητα να ακυρώσει την πώληση σε περίπτωση: **α)** διοικητικής ή νομικής πράξης εκ μέρους των ελληνικών αρχών για την τροποποίηση του καθεστώτος των μεταλλευτικών αδειών, ή **β)** δικαστικής απόφασης (σε σχέση με το καθεστώς των μεταλλευτικών αδειών) για την παύση των δραστηριοτήτων ή την υλοποίηση του επενδυτικού σχεδίου. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, η Ελληνικός Χρυσός θα επέστρεφε τα στοιχεία ενεργητικού στο Ελληνικό Δημόσιο και θα ανακτούσε το συνολικό ποσό των 11 εκατ. ευρώ, με πιθανή πρόσθετη ανταμοιβή.

Οι ελληνικές αρχές δήλωσαν ότι οι δύο προαναφερόμενες διατάξεις θα μπορούσαν να ενεργοποιηθούν με απόφαση της Επιτροπής για την ανάκτηση ασυμβίβαστης ενίσχυσης. Στην περίπτωση αυτή, πρόκειται για ζήτημα ερμηνείας της σύμβασης και του εθνικού δικαίου. Ωστόσο, αν οι διατάξεις ενεργοποιηθούν, αυτό ουδόλως επηρεάζει την υποχρέωση της Ελλάδας να ανακτήσει το ποσό της ενίσχυσης που αναφέρεται στην παρούσα απόφαση.

Η κρατική ενίσχυση ύψους 15,34 εκατ. ευρώ, η οποία χορηγήθηκε παράνομα από την Ελλάδα, κατά παράβαση του άρθρου 108 παράγραφος 3 της συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υπέρ της Ελληνικός Χρυσός Α.Ε., με την πώληση περιουσιακών στοιχείων και γης σε τιμή κατώτερη της αξίας της και με απαλλαγή της υποχρέωσης καταβολής των συνδεόμενων φόρων, με σκοπό την προστασία της απασχόλησης και του περιβάλλοντος, ως τη δημιουργία κινήτρου για τους υποψηφίους αγοραστές των Μεταλλείων Κασσάνδρας, είναι ασυμβίβαστη με την εσωτερική αγορά κατά την απόφαση της 23ης Φεβρουαρίου του 2011, C-48/2008.

Στις 23-11-2011 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσέφυγε στο ΓεΔΕΕ κατά της Ελλάδας για παράλειψη συμμόρφωσης με την παραπάνω απόφαση ανάκτησης των παρανόμως χορηγηθεισών ενισχύσεων (υπόθεση C-263/12). Το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι οι ελληνικές αρχές, παραλείποντας να λάβουν έγκαιρα όλα τα απαραίτητα μέτρα για την ανάκτηση των επίμαχων ενισχύσεων, παρέβησαν τις υποχρεώσεις που υπέχουν βάσει της απόφασης ανάκτησης¹²⁸ της Επιτροπής και έκανε δεκτή την προσφυγή, καταδικάζοντας την Ελλάδα στα δικαστικά έξοδα.

Να σημειωθεί, ότι η Ελληνική Δημοκρατία τον Απρίλιο του 2011 προσέφυγε¹²⁹ κατά της απόφασης E(2011) 1006, με αριθμό T- 233/11, η προσφυγή αυτή εκκρεμεί.

Η προσφυγή της Επιτροπής κρίθηκε βάσιμη, και εκδόθηκε καταδικαστική απόφαση C-263/12 την 17-10-2013, διότι η Ελλάδα δεν έπραξε αναλόγως για να ανακτήσει από την εταιρεία Ελληνικός Χρυσός Α.Ε. την παράνομη κρατική ενίσχυση. Επίσης, δεν προέβη στην εκτέλεση της αποφάσεως E(2011) 1006 τελικό εντός των ταχθεισών προθεσμιών¹³⁰. Με άλλες λέξεις, με αυτήν την απόφαση το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι μέχρι τις 23-6-2011 η Ελλάδα δεν είχε λάβει κανένα μέτρο εκτέλεσης της αποφάσεως της Επιτροπής και ότι η επίμαχη ενίσχυση, στο σύνολό της, δεν είχε ανακτηθεί όπως όφειλε. Διαπιστώνει επίσης, ότι η αίτηση παρατάσεως κοινοποιήσεως πληροφοριών που υπέβαλε η Ελλάδα δεν περιείχε καμία αιτιολογία βάσει της οποίας η Επιτροπή θα μπορούσε να αποφανθεί.

Τέλος, την καταδίκη του ελληνικού κράτους για την υπόθεση των παράνομων κρατικών ενισχύσεων προς την "Ελληνικός Χρυσός" επικύρωσε στις 9/12/2015, το Γενικό Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με τη

¹²⁸ Βλ. E(2011) 1006 τελικό της Επιτροπής, της 23ης Φεβρουαρίου 2011, σχετικά με την κρατική ενίσχυση C 48/2008 (πρώην NN 61/2008).

¹²⁹ Με βάση το άρθρο 263 της ΣΛΕΕ.

¹³⁰ Βλ., υπ' αυτή την έννοια, απόφαση της 22ας Δεκεμβρίου 2010, C-304/09, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλογή 2010, σ. I-13903, σκέψη 57 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

πρόσφατη απόφασή του, το Γενικό Δικαστήριο απορρίπτει τις προσφυγές της Ελλάδας και της Ελληνικός Χρυσός.

Συγκεκριμένα, το Γενικό Δικαστήριο έκρινε ότι:

α) η Ελλάδα χορήγησε πλεονέκτημα στην Ελληνικός Χρυσός από μεταφορά κρατικών πόρων καθώς η μεταπώληση των μεταλλείων Κασσάνδρας στην Ελληνικός Χρυσός σε τιμή χαμηλότερης της αγοραίας τιμής, συνεπάγεται μείωση των εσόδων του Ελληνικού Δημοσίου σε σχέση προς τα έσοδα που θα μπορούσε να έχει αποκομίσει, και συνεπώς, απώλεια πόρων,

β) η απαλλαγή από την υποχρέωση καταβολής φόρου για τη μεταβίβαση της κυριότητας των μεταλλείων συνιστά κρατική ενίσχυση καθώς συνεπάγεται τόσο πλεονέκτημα για την Ελληνικός Χρυσός όσο και απώλεια πόρων για τον κρατικό προϋπολογισμό,

γ) η κρατική ενίσχυση παρείχε πλεονέκτημα στην Ελληνικός Χρυσός έναντι των ανταγωνιστών της, και αυτό συνεπαγόταν κίνδυνο στρέβλωσης του ανταγωνισμού και επηρεασμού του μεταξύ κρατών μελών εμπορίου,

δ) η Ελλάδα εσφαλμένα υπογραμμίζει ότι η απαίτηση ανάκτησης 15.34 εκ. ευρώ κινδυνεύει να αναστείλει μια άμεση επένδυση αξίας 850 εκ. ευρώ, περιορίζοντας έτσι, αντί να τονώσει, την οικονομική ανάπτυξη και τον ανταγωνισμό, σε μια περίοδο μείζονος οικονομικής κρίσης για τη χώρα καθώς η ενίσχυση δεν χορηγήθηκε ούτε για τις επενδύσεις περιφερειακού χαρακτήρα, μήτε για την προστασία του περιβάλλοντος, μήτε για την απασχόληση,

ε) η Ελλάδα, με την παρέμβασή της στην επίμαχη αγοραπωλησία, δεν περιόρισε τις απώλειες που θα είχαν προκύψει από την πλήρη παύση της λειτουργίας των μεταλλείων Κασσάνδρας,

στ) η Επιτροπή ορθώς στηρίχθηκε στην έκθεση των εμπειρογνομόνων για την αποτίμηση των μεταλλείων Κασσάνδρας,

η) η Επιτροπή δεν υπέπεσε σε πρόδηλη πλάνη εκτίμησης κατά την εφαρμογή του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή,

θ) οι διαδικαστικές εγγυήσεις τηρήθηκαν απολύτως από την Επιτροπή, και, η κατάργηση παράνομης ενίσχυσης διά της ανάκτησης της αποτελεί τη λογική συνέπεια της διαπίστωσης του παράνομου χαρακτήρα της.

3. Υπόθεση Ελληνικά καζίνο - ΓΔΕΕ

T-425/2011,11-9-2014 τελικό

Η εταιρεία Ελληνικό Καζίνο Πάρνηθας Α.Ε. λειτουργεί βάσει αδείας το καζίνο της Πάρνηθας από τον Μάιο του 2003. Αρχικώς, το καζίνο της Πάρνηθας ήταν εντεταγμένο στον «Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού» (ΕΟΤ). Τον Αύγουστο του 2000 την εκμετάλλευση του καζίνου της Πάρνηθας (όπως και της Κέρκυρας) ανέλαβε η εταιρεία «Ελληνικά Τουριστικά Ακίνητα Α.Ε.», νυν «Εταιρία Ακινήτων Δημοσίου Α.Ε.» (ΕΤΑ), ανήκουσα αποκλειστικώς στο Ελληνικό Δημόσιο. Η ΕΤΑ συνέστησε την εταιρεία «Ελληνικό Καζίνο Πάρνηθας Α.Ε.» και το 2002 προκήρυξε δημόσιο διεθνή διαγωνισμό για την πώληση του 49% των μετοχών της (της «Ελληνικό Καζίνο Πάρνηθας Α.Ε.») και την ανάθεση της εκμεταλλεύσεως του καζίνου της Πάρνηθας. Ο διαγωνισμός ολοκληρώθηκε το 2003 και ανάδοχος ανακηρύχθηκε η «Athens Resort Casino Α.Ε.». Μετά την ολοκλήρωση του διαγωνισμού η ΕΤΑ εισέφερε τον Μάιο του 2003 την επιχείρηση του καζίνου της Πάρνηθας στην «Ελληνικό Καζίνο Πάρνηθας Α.Ε.».

Με τον ν. 2206/1994 προβλέφθηκε η χορήγηση αδειών καζίνων και ο Υπουργός Οικονομικών εξουσιοδοτήθηκε να καθορίσει την τιμή εισιτηρίου και το αποδοτέο στο Δημόσιο ποσοστό (άρθρο 2 παρ. 10). Εκδόθηκε σχετικώς η ΥΑ 1128269/1226/0016/29.11.1995, η οποία καθόρισε την τιμή εισιτηρίου εισόδου στα καζίνα του ν. 2206/1994 στο ποσό των 5.000 δρχ. (άρθρο 5). Προέβλεψε επίσης ότι το 80% της τιμής του εισιτηρίου αποδίδεται στο Δημόσιο, ενώ το λοιπό 20% (περιλαμβανομένου και του ΦΠΑ) παρακρατείται από τα καζίνα ως δικαίωμα διαθέσεως και καλύψεως των δαπανών τους (άρθρο 7).

Στην ΥΑ του 1995 δεν υπήχθησαν τα τρία προϋφιστάμενα του ν. 2206/1994 καζίνα (της Πάρνηθας, της Κέρκυρας και της Ρόδου), τα οποία

λειτουργούσαν κατά τον χρόνο εκείνο ως λέσχες του ΕΟΤ και εξακολούθησαν να έχουν το προ της ΥΑ του 1995 καθορισθέν (δι' αποφάσεων του Γενικού Γραμματέα του ΕΟΤ) εισιτήριο, μέχρι τη χορήγηση σ' αυτά της προβλεπόμενης στον ν. 2206/1994 αδείας. Το εισιτήριο εισόδου στα μεν καζίνα της Πάρνηθας και της Κέρκυρας είχε καθορισθεί στο ποσό των 2.000 δρχ., στο δε καζίνο της Ρόδου στο ποσό των 1.500 δρχ. Τα ποσά των 2.000 και 5.000 δρχ. μετατράπηκαν εν συνεχεία σε 6 και 15 Ευρώ αντίστοιχα.

Το καζίνο της Ρόδου έλαβε την προβλεπόμενη στον ν. 2206/1994 άδεια το 1996 και από το 1999, όταν δηλαδή άρχισε να λειτουργεί ως καζίνο του ν. 2206/1994, υπήχθη στην ΥΑ του 1995. Το καζίνο της Πάρνηθας έλαβε την προβλεπόμενη στον ν. 2206/1994 άδεια το 2003, με ρητή όμως διάταξη του ν. 3139/2003 το εισιτήριό του διατηρήθηκε στα 6 Ευρώ (άρθρο 1 παρ. 1 ζ'). Τούτο, διότι η διατήρηση του εισιτηρίου στα 6 Ευρώ είχε αποτελέσει ρητό όρο του διεθνούς πλειοδοτικού διαγωνισμού για τη μερική ιδιωτικοποίηση του καζίνου της Πάρνηθας που είχε μόλις προηγηθεί (Σχέδιο Όρων Αδείας Καζίνο - Παράρτημα 5 στη Συμπληρωματική Διακήρυξη του Διαγωνισμού). Το καζίνο της Κέρκυρας έλαβε την προβλεπόμενη στον ν. 2206/1994 άδεια το 2003, όμως επίσης με ρητή διάταξη του ν. 3139/2003 το εισιτήριό του διατηρήθηκε στα 6 Ευρώ μέχρι νεοτέρας αποφάσεως του Υπουργού Ανάπτυξης (άρθρο 1 παρ. 3 α'). Μετατράπηκε τελικώς σε 15 Ευρώ το 2010 βάσει της ΥΑ 9206/2010 (ΦΕΚ Β' 1178).

Στο καζίνο της Θεσσαλονίκης, η τιμή του εισιτηρίου καθορίστηκε αρχικώς σε 2.000 δρχ. και μετατράπηκε εν συνεχεία σε 6 Ευρώ, διότι, αν και αδειοδοτήθηκε με βάση τον ν. 2206/1994, κρίθηκε ότι έπρεπε να έχει την ίδια μεταχείριση με το ομοειδές καζίνο της Πάρνηθας (και τα δύο βρίσκονται στα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Χώρας). Η κρίση αυτή βασίσθηκε στο π.δ. 290/1995, με το οποίο το καζίνο Θεσσαλονίκης είχε υπαχθεί στο ν.δ. 2687/1953 περί προστασίας κεφαλαίων του εξωτερικού. Η τιμή του εισιτηρίου του καθορίστηκε στο ανωτέρω ποσό των 2.000 δρχ. με την 631/1997

Γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, η οποία έγινε αποδεκτή από τον Υφυπουργό Οικονομικών.

Το εισιτήριο εισόδου έχει κριθεί ότι αποτελεί μέτρο αποτροπής του κοινού από τη διεξαγωγή τυχερών παιγνίων, και όχι οικονομικό βάρος ή φόρο για τα καζίνα¹³¹.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή με απόφασή¹³² της έκρινε ότι το χαμηλό εισιτήριο εισόδου των 6 Ευρώ συνιστά κρατική ενίσχυση κατ' άρθρο 107 ΣΛΕΕ, διότι συνεπάγεται πλεονέκτημα για τα καζίνα που υποχρεούνται να το εφαρμόζουν και απώλεια κρατικών εσόδων. Διέταξε την Ελληνική Δημοκρατία, πρώτον, να εξισώσει τις τιμές εισιτηρίων εισόδου και, δεύτερον, να υπολογίσει και να ανακτήσει τα ποσά των κρατικών ενισχύσεων από τα δήθεν ωφεληθέντα καζίνα.

Κατά της αποφάσεως της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προσέφυγαν ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως (ΓΔΕΕ) τόσο η Ελληνική Δημοκρατία και η ΕΤΑ όσο και η «Ελληνικό Καζίνο Πάρνηθας Α.Ε.»¹³³ και ο ιδιώτης μέτοχός της, δηλαδή η «Athens Resort Casino Α.Ε.»¹³⁴, η οποία εν τω μεταξύ είχε αυξήσει το ποσοστό της από 49% σε 51%. Η Διεύθυνση Εποπτείας Καζίνο του Υπουργείου Τουρισμού ανέλαβε την ανάκτηση των ποσών της φερόμενης κρατικής ενισχύσεως και ζήτησε από την «Ελληνικό Καζίνο Πάρνηθας Α.Ε.» να επιστρέψει στο Ελληνικό Δημόσιο ποσό 77.100.747,46 Ευρώ. Ενήργησε βάσει των διατάξεων του άρθρου 22 του ν. 4002/2011. Επεδόθη κλήση προς ακρόαση, συγκοινοποιώντας την ανωτέρω απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία κατά την παρ. 2 του ανωτέρω άρθρου 22 του ν. 4002/2011 αποτελεί τον «νόμιμο τίτλο». Εν συνεχεία, ασκήθηκε, αίτηση αναστολής με αίτημα για προσωρινή διαταγή.

¹³¹ ΣτΕ Ολομ. 4025/1998

¹³² Βλ. απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της 24-5-2011 (υπόθεση C- 16/2010 – ενίσχυση σε ορισμένα ελληνικά καζίνο).

¹³³ Προσφυγή της 10ης Ιανουαρίου 2012 — Kazino Parnithas κατά Επιτροπής (Υπόθεση T-14/12) (2012/C 65/37).

¹³⁴ Προσφυγή της 20ής Ιανουαρίου 2012 — Athens Resort Casino κατά Ευρωπαϊκής Έπιτροπής (Υπόθεση T-36/12)(2012/C 80/42).

Επί της ως άνω προσφυγής ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου εκδόθηκε η απόφαση¹³⁵ της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του 2014, η οποία ακύρωσε την ως άνω απόφαση της Επιτροπής κρίνοντας ότι η Επιτροπή δεν απέδειξε ότι το ως άνω μέτρο συνεπάγεται την παροχή πλεονεκτήματος κατά το άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ στα καζίνο με τιμή εισιτηρίου 6 ευρώ. Σε εκτέλεση της ως άνω εξέλιξης, η αρμόδια εθνική αρχή (Επιτροπή Εποπτείας και Ελέγχου Παιγνίων)¹³⁶ προέβη καταρχήν στην αυτεπάγγελτη αναστολή της εκτέλεσης της πράξης ανάκτησης και της περιληπτικής κατάστασης βεβαίωσης και του σχετικού χρηματικού καταλόγου¹³⁷ και εν συνεχεία προέβη στην ανάκληση των διοικητικών πράξεων ανάκτησης, περιληπτικής κατάστασης βεβαίωσης και χρηματικών καταλόγων των κρατικών ενισχύσεων που είχαν εκδοθεί¹³⁸.

¹³⁵ Απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου, 11-9-2014, T- 425/2011.

¹³⁶ Η Ε.Ε.Ε.Π. συστήθηκε αρχικά το 2004 με τον ν.3229/2004 (Α 38). Ο νόμος δημιούργησε μια διοικητική Αρχή με την επωνυμία «Επιτροπή Εποπτείας και Ελέγχου Τυχρών Παιχνιδιών», η οποία θα αναλάμβανε τις αρμοδιότητες ελέγχου και εποπτείας των τυχερών παιχνιδιών που διεξάγονταν και τις οποίες, μέχρι τότε, ασκούσαν διαφορετικοί δημόσιοι φορείς. Η Αρχή, με την τότε μορφή της, δεν ενεργοποιήθηκε ούτε λειτούργησε. Το 2011, με τις διατάξεις του ν.4002/2011 (Α 180), η Αρχή μετονομάστηκε σε «Επιτροπή Εποπτείας και Ελέγχου Παιγνίων (Ε.Ε.Ε.Π.)», αποκτώντας επιπλέον αρμοδιότητα και στην εποπτεία και τον έλεγχο των ηλεκτρονικών τεχνικών-ψυχαγωγικών παιγνίων. Η πρώτη συγκρότηση της Επιτροπής Εποπτείας και Ελέγχου Παιγνίων πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2011 με τη με αριθμό 55906/1673/20.12.2011 (Υ.Ο.Δ.Δ. 444) απόφαση του Υπουργού Οικονομικών, ενώ με τη με αριθμό 56660/1679/22.12.2011 (Β 2910) Κοινή Απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Πολιτισμού και Τουρισμού πιστοποιήθηκε η έναρξη λειτουργίας της. Από τον Φεβρουάριο του 2012 λειτουργεί ως ανεξάρτητη διοικητική Αρχή, με διοικητική και οικονομική ανεξαρτησία και αυτοτέλεια, ενώ από τον Μάιο του 2014 έχει ίδια νομική προσωπικότητα.

¹³⁷ Βλ. απόσπασμα πρακτικών της 124/29-9-2014 της συνεδρίασης της Ε.Ε.Ε.Π., θέμα 5β. Αίτημα ανάκλησης διοικητικών πράξεων που αφορούν το καζίνο της Πάρνηθας και οι οποίες εκδόθηκαν κατόπιν της με αριθμό 2011/716/ΕΕ/24-05-2011 απόφασης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την κρατική ενίσχυση σε ορισμένα ελληνικά καζίνα C16/10 (πρώην NN22/10, πρώην CP 318/09), που κοινοποιήθηκε με τον αριθμό Ε(2011) 3504, η οποία ακυρώθηκε με την από 11-09-2014 (T-425/2011) απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου της Ε.Ε.

¹³⁸ Βλ. απόσπασμα πρακτικών της 126/15-10-2014 της συνεδρίασης της Ε.Ε.Ε.Π., θέμα 3α. Αίτημα ανάκλησης διοικητικών πράξεων που αφορούν το καζίνο της Θεσσαλονίκης και οι οποίες εκδόθηκαν κατόπιν της με αριθμό 2011/716/ΕΕ/24-05-2011 απόφασης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την κρατική ενίσχυση σε ορισμένα ελληνικά καζίνα C16/10 (πρώην NN22/10, πρώην CP 318/09), που κοινοποιήθηκε με τον αριθμό Ε(2011) 3504, η οποία ακυρώθηκε με την από 11-09-2014 (T-425/2011) απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου της Ε.Ε.

Γ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με την παρούσα εργασία, προσπαθήσαμε να αναλύσουμε και να προσεγγίσουμε το ζήτημα της κρατικής ενίσχυσης, με βάση τα άρθρα 107 – 109 της ΣΛΕΕ. Η χορηγούμενη ενίσχυση επιβάλλεται να είναι μετρήσιμη *a priori* ή, έστω, *a posteriori* και ταυτόχρονα να είναι γνωστός ο αποδέκτης της, οι στόχοι τους οποίους επιδιώκει καθώς και η τεχνική καταβολής της¹³⁹. Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναλογιστούμε, ότι η έννοια του κρατικού παρεμβατισμού διευθετείται και από το Συνταγμά¹⁴⁰ μας.

Εξετάσαμε επίσης ότι, η αδικαιολόγητη χορήγηση επιλεκτικών οικονομικών πλεονεκτημάτων σε επιχειρήσεις οδηγεί στη δημιουργία ανισοτήτων μεταξύ των επιχειρήσεων και επηρεάζει δυσμενώς τον ενδοκοινοτικό ανταγωνισμό, καθώς η πρακτική των κρατικών ενισχύσεων δε συμβιβάζεται με τον στόχο της δημιουργίας μιας ενιαίας ανταγωνιστικής ευρωπαϊκής αγοράς και για τον λόγο αυτό απαγορεύεται από το κοινοτικό δίκαιο. Ωστόσο διαπιστώσαμε ενδελεχώς ότι, η Κοινότητα συνυπολογίζοντας την καίρια θέση που κατέχουν οι κρατικές ενισχύσεις στα περισσότερα εθνικά αναπτυξιακά προγράμματα καθώς και τα ευεργετικά αποτελέσματα που μπορεί να έχει η ελεγχόμενη και στοχευμένη χορήγηση τους¹⁴¹, εισάγει μεν το κατ'

¹³⁹ Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο Επιχειρήσεων και Ανταγωνισμού, Ι. Θεμελιώδεις Ελευθερίες – Ανταγωνισμός – Κρατικές ενισχύσεις, Σάκκουλας 2001, σελ. 313.

¹⁴⁰ Π.Β. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης, Λιβάνη, 2014, σελ. 132-133. Τονίζεται δε, ότι ο κρατικός παρεμβατισμός έχει τα εξής χαρακτηριστικά: Πρώτον, είναι σαφώς οριοθετημένος «*ratione materiae*» - κατά συνέπεια δεν μπορεί να είναι γενικός - στο πεδίο εκείνο, εντός του οποίου επιτρέπεται κατά το Σύνταγμα η εξέλιξή του και αυστηρώς για το σκοπό που οι διατάξεις του ορίζουν. Δεύτερον, έχει συγκεκριμένο, σχετικώς χρονικό ορίζοντα. Πράγμα που σημαίνει ότι κατά το Σ δεν νοείται χρονικώς απεριόριστος γενικευμένος κρατικός παρεμβατισμός. Και, τρίτον – αλλά και συνακόλουθα – ο παρεμβατισμός αυτός είναι, κατ' αρχήν, «διορθωτικός». Ήτοι έχει ως βασικό στόχο τη διόρθωση των στρεβλώσεων της οικονομίας της αγοράς και του κοινωνικοοικονομικού γίνεσθαι, έτσι ώστε μέσω της κρατικής παρέμβασης να επανέλθουν σ' εκείνο το επίπεδο ισορροπίας, το οποίο επιτρέπει πλέον την σύμφωνα με τις κλασικές αρχές του φιλελευθερισμού άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου για την ανάδειξη της αξίας του και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.

¹⁴¹ Το αίτημα για «λιγότερες και καλύτερα στοχευμένες κρατικές ενισχύσεις» αποτελεί έναν από τους βασικούς άξονες του σχεδίου δράσης της Επιτροπής για τις κρατικές ενισχύσεις, που παρουσιάστηκε το 2005 και είχε ως σκοπό την βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της αξιοπιστίας του

αρχήν ασυμβίβαστό τους με την κοινή αγορά αλλά επιτρέπει ορισμένες αυστηρώς προκαθορισμένες παρεκκλίσεις.

Η πολιτική του ανταγωνισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι καθοριστική για την πραγματοποίηση και τη διατήρηση μιας ενιαίας αγοράς με στόχο να παρεμποδίζει τη διατάραξη της ενότητάς της. Πρόκειται, για μέλημα πρωταρχικής σημασίας, η Επιτροπή και τα κράτη μέλη έχουν από κοινού την ευθύνη για την εξέλιξη της πειθαρχίας στον τομέα των κρατικών ενισχύσεων και ιδίως όσον αφορά τις αποφάσεις ανάκτησης.

Για την εξασφάλιση της πειθαρχίας και την επίτευξη του ανόθευτου ανταγωνισμού, καταδεικνύεται έντονη και αναγκαία η αλληλεπίδραση και η συνεργασία της Επιτροπής και των εθνικών αρχών των κρατών μελών. Οι ρόλοι των οργάνων αυτών που υπόκεινται σε συνεργασία χαρακτηρίζονται όπως διαπιστώσαμε, πάντα ως συμπληρωματικοί και διακριτικοί¹⁴².

Σημαντικό όμως, είναι και το έργο του εθνικού δικαστή στο ζήτημα της ανάκτησης των κρατικών ενισχύσεων. Τα κράτη μέλη, είναι υπεύθυνα να εξετάζουν προσεκτικά το πλήρες φάσμα των μέσων ανάκτησης που διαθέτουν βάσει της εθνικής νομοθέσιας τους και να επιλέγουν τη διαδικασία που έχει τις περισσότερες πιθανότητες να εξασφαλίσει την άμεση και πραγματική εκτέλεση της απόφασης¹⁴³.

Τα κράτη μέλη, επιχειρούσαν πολύ συχνά να καλύψουν τις περιπτώσεις των κρατικών ενισχύσεων. Γι' αυτό λοιπόν, θεσμοθετήθηκε ως πυλώνας ο διαδικαστικός Κανονισμός 659/1999, που υπήρξε καινοτόμος και κωδικοποίησε επί της ουσίας τη νομολογία του Δικαστηρίου και την ερμηνεία του άρθρου 108 της ΣΛΕΕ. Από την άλλη πλευρά, στην εθνική μας, έννομη

κοινοτικού καθεστώτος για τις ενισχύσεις, υπό το πρίσμα των νέων στόχων ανταγωνιστικότητας που έθεσε η στρατηγική της Λισσαβόνας.

¹⁴² C. QUIGLEY, *European State Aid Law and Policy*, Hart Publishing, 2009.

¹⁴³ Ανακοίνωση της Επιτροπής για μια αποτελεσματική εφαρμογή των αποφάσεων της Επιτροπής με τις οποίες τα κράτη μέλη διατάσσονται να ανακτήσουν παράνομες και ασυμβίβαστες κρατικές ενισχύσεις (2007/C 272/05)

τάξη ψηφίστηκαν προσφάτως οι νόμοι, 4002/2011¹⁴⁴ και 4152/2013¹⁴⁵, οι οποίοι προσπαθούν να ρυθμίσουν και να επιλύσουν καίρια ζητήματα για τις κρατικές ενισχύσεις.

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, ότι πρέπει να δεχθούμε τη συμβίωση και την συνύπαρξη των δυο έννομων τάξεων, της ενωσιακής και της εκάστοτε εθνικής όπου πολύ συχνά προκαλούνται ισχυρές αναταράξεις, σε σχέση με την αναγκαιότητα προσαρμογής των σχετικών κρατικών πολιτικών¹⁴⁶.

Εκτός από τα παραπάνω, αναφερόμαστε συμπερασματικά, σε τρεις πρόσφατες υποθέσεις που μας προβλημάτισαν παραθέτοντας το ιστορικό τους. Γεννάται λοιπόν το ενδιαφέρον μέσα από την έρευνά μας, όσον αφορά την αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου, της δικονομικής αυτονομίας, το διαχωρισμό των αρμοδιοτήτων και τέλος τις παρεμβάσεις των ενωσιακών οργάνων στην εθνική έννομη τάξη.

Κλείνοντας, σε περιόδους οικονομικής κρίσης, η ανάγκη για χορήγηση κρατικών ενισχύσεων είναι πιο έντονη από ποτέ, ενώ η Επιτροπή δεν είναι από μόνη της σε θέση να αντιμετωπίσει την ιδιαιτερότητα της οικονομικής αυτής συγκυρίας. Τα κράτη μέλη, έχοντας μειωμένη νομική δεσμευτικότητα, υιοθετούν εσωστρεφείς μεθόδους αντιμετώπισης των κρίσεων, εκτός κοινοτικού ελέγχου, με αποτέλεσμα τη μη ομοιόμορφη εφαρμογή του

¹⁴⁴ Μέσω της διάταξης του άρθρου 22 του συγκεκριμένου νόμου υπήρξε για πρώτη φορά στην ελληνική έννομη τάξη ειδική νομοθετική πρόβλεψη για το θέμα της ανάκτησης των κρατικών ενισχύσεων. Μεταξύ άλλων, ορίσθηκε ρητά η έννοια του «νόμιμου τίτλου» στο πλαίσιο της εθνικής διαδικασίας και επέλυσε σε τυπικό επίπεδο, τα ερωτήματα που είχαν ανακύψει. Επιπροσθέτως, η εν λόγω διάταξη εν συντομία, διευκρίνισε και επί της αρχής τα ζητήματα που αφορούν, αφενός, στην αρχή που πρέπει να κινήσει τη διαδικασία ανάκτησης και αφετέρου, την ίδια τη διαδικασία ανάκτησης.

¹⁴⁵ Με τον συγκεκριμένο νόμο προβλέφθηκε η ίδρυση «Κεντρικής Μονάδας Κρατικών Ενισχύσεων» υπαγόμενη απευθείας στον Υπουργό Οικονομικών. Επίσης, καθορίζονται και οι Αποκεντρωμένες Μονάδες Κρατικών Ενισχύσεων, οι οποίες θα παρακολουθούν την πρόοδο των υποθέσεων των κρατικών ενισχύσεων που αφορούν την ανάκτηση.

¹⁴⁶ Α.ΑΘ. ΜΠΟΥΖΙΑΣ, Ο κοινοτικός μηχανισμός ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων - Οι διαδικαστικοί κανόνες, ΕΕΕυρΔ 2001, 549 επ.

κοινοτικού δικαίου και την απώλεια του κοινού αγαθού της Ευρώπης, που είναι η Εσωτερική Αγορά¹⁴⁷.

Επομένως, είναι η στιγμή που επιδιώκουμε την ανεύρεση μιας νέας λύσης, που θα έχει ως συνέπεια, να αναγκαστεί να αναθεωρήσει η Επιτροπή την πολιτική της, περί κρατικών ενισχύσεων σε όλους τους τομείς της οικονομίας προσαρμοζόμενη στα νέα δεδομένα που δημιουργεί η οικονομική ύφεση. Ουσιαστικά, αναζητείται, η δημιουργία ενός ειδικού συστήματος αντιμετώπισης κρίσεων εκτάκτου ανάγκης, όπως αυτή που διανύουμε, πέρα από τα κατ' ανάγκην περιορισμένα όρια των διατάξεων της Συνθήκης.

¹⁴⁷ Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, «Κρατικές ενισχύσεις υπό το φως της οικονομικής κρίσης», Ευρωπαϊών Πολιτεία, τ. 1/2009.

Βιβλιογραφικές Πηγές

Ελληνική Βιβλιογραφία:

- Ε. ΑΜΑΝΑΤΙΔΟΥ, σχόλιο στο άρθρο 16 της ΣυνθΕΚ σε Β.ΣΚΟΥΡΗΣ, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2003.
- Ε. ΑΜΑΝΑΤΙΔΟΥ, σχόλιο στο άρθρο 87 της ΣυνθΕΚ σε Β.ΣΚΟΥΡΗΣ, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2003.
- Γ. ΑΝΑΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Οι δημόσιες ενισχύσεις της οικονομίας – συμβολή στην έρευνα της παρεμβατικής δράσεως της Διοικήσεως, Σάκκουλας, 1982.
- Ρ. BADURA, Θεμελιώδη προβλήματα του οικονομικού συνταγματικού δικαίου – Επισκόπηση αυτών ιδιαιτέρων υπό την έποψιν του θεμελιώδους νόμου της Ο.Δ.Γ., Νομική Βιβλιοθήκη, 1976.
- Ι. ΒΕΛΕΝΤΖΑΣ, Το «οικονομικό Σύνταγμα ως νομικό πρόβλημα – Συμβολή στην θεωρία του οικονομικού Συντάγματος», Αρμενόπουλος, 1987.
- Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, Παρατηρητής, 1990, σελ. 29.
- Π.Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο Ι, Σάκκουλας, 1998.
- Π.Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Η ελευθερία ανταγωνισμού στο ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο, Σάκκουλας, 1996.
- Β. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Κρατικές Ενισχύσεις, κοινοτική και εθνική ρύθμιση, Σάκκουλας, 2006.
- Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο Επιχειρήσεων και Ανταγωνισμού, Ι. Θεμελιώδεις Ελευθερίες - Ανταγωνισμός - Κρατικές Ενισχύσεις, Σάκκουλας, 2004.
- Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο Συναλλαγών, Εσωτερική αγορά – Ανταγωνισμός – Κρατικές Ενισχύσεις – Απελευθέρωση αγορών και επαγγελμάτων, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012.

- Γ.Σ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Παράνομες Κρατικές Ενισχύσεις και Έννομη Προστασία των Ενδιαφερόμενων Τρίτων, Μελέτες του Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2013.
- Γ.Ν. ΚΑΤΑΠΟΔΗΣ, Εθνική αναπτυξιακή πολιτική και νομιμότητα των κρατικών ενισχύσεων, Σάκκουλας, 2006.
- Λ. ΚΟΤΣΙΡΗΣ, Ευρωπαϊκό Εμπορικό Δίκαιο Ι - εισαγωγή στην κοινοτική έννομη τάξη - Θεμελιώδεις ελευθερίες - Δίκαιο ανταγωνισμού - Δίκαιο βιομηχανικής και πνευματικής ιδιοκτησίας, Σάκκουλας, 2003.
- Γ.Α. ΚΩΤΣΗΡΑΣ, Η ανάκτηση των κρατικών ενισχύσεων κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ελληνική έννομη τάξη, Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015.
- Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, Συνταγματικό Δίκαιο Ι. 1980.
- Α. ΜΑΡΚΑΝΤΟΝΑΤΟΥ - ΣΚΑΛΤΣΑ, Διοικητικό Δίκαιο, Εισαγωγή – Θεμελιώδεις Έννοιες, Σάκκουλας, 2004.
- Α. ΜΕΤΑΞΑΣ, Η οριοθέτηση της έννοιας της κρατικής ενίσχυσης κατά το άρθρο 87 παρ. 1 ΣΕΚ, Σάκκουλας, 2003.
- Ε. ΜΠΕΣΙΛΑ – ΒΗΚΑ, Ο ελεύθερος ανταγωνισμός και οι περιορισμοί του – η συμμετοχή στην οικονομική ζωή της χώρας (κατά το αρθρ. 5 παρ. 1 του Συντάγματος), Σάκκουλας, 1998.
- Ε. ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Σ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ΑΙΚ. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, «Οι κοινοτικοί κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις», Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Μονάδα Κρατικών Ενισχύσεων, 2002, Θεσσαλονίκη, Μέρος Ι.
- Σ. ΟΡΦΑΝΟΥΔΑΚΗΣ, Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη, Σάκκουλας, 2003.
- Α.Μ. ΠΑΝΤΕΛΗΣ, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου Βασικές Έννοιες – Συνταγματική Ιστορία – Οργάνωση του Κράτους, Λιβάνη, 2007.
- Δ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Εισαγωγή στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Σάκκουλας, 2007.
- Β.Ι. ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Εισηγήσεις Διοικητικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2006.

- Π.Β. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης, Λιβάνη, 2014.
- Μ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, Κρατικές ενισχύσεις στις υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος (Πρόλογος Βασ. Χριστιανού), Σάκκουλας, 2011.
- ΑΙΚ. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, σχόλιο στο άρθρο 87 της ΣυνθΕΚ σε Β.ΣΚΟΥΡΗΣ, Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Σάκκουλας, 2003.
- Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο – Θεσμοί και Έννομες τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ι, Σάκκουλας, 1977.
- Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, Η άγραφη ενοποίηση στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες το Ευρωπαϊκό Κοινοδίκαιο, Σάκκουλας, 1981.
- Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, Ποιές συνέπειες επιφέρει η παράβαση της υποχρέωσης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά ανώτατα δικαστήρια;, Τιμητικός Τόμος Συμβουλίου της Επικρατείας, Σάκκουλας, 2004.
- Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, Οι κρατικές ενισχύσεις υπό τον έλεγχο του κοινοτικού δικαίου, Σάκκουλας, 1998.
- Ν. ΦΑΡΑΝΤΟΥΡΗΣ, Ο έλεγχος των κρατικών ενισχύσεων διάσωσης και αναδιάρθρωσης προβληματικών επιχειρήσεων, Σάκκουλας, 2006.
- Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Εισαγωγή στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Νομική Βιβλιοθήκη 2010.
- Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Η Δυναμική των σχέσεων Δικαστή και Νομοθέτη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Σάκκουλας, 2005.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία:

- Κ. BACON, European Community Law of State Aid, Oxford Press, 2009.
- J-P KEPPELNE, Guide des aides d'état en droit communautaire, Bruylant, 1999.

- C. QUIGLEY, European State Aid Law and Policy, Hart Publishing, 2009.
- C. ROUAM, Le contrôle des aides d'état aux entreprises dans L'Union européenne, Economica, 1998.
- W. WAELBROECK, Conséquences en droit interne d' une violation des règles communautaires en matière d' aides d'Etat-évolution récente, in Hommage a Jacques Heenen, Bruxelles, Bruylant, 1994.

Ελληνική Αρθρογραφία:

- Γ. ΓΡΥΛΛΟΣ, «Η αρχή της διαδικαστικής αυτονομίας των εθνικών αρχών κατά την ανάκτηση κρατικών ενισχύσεων: Μέσα δράσης και περιορισμοί», ΔηΣΚΕ 1-3/2006, 91 επ.
- Μ. ΚΕΚΕΛΕΚΗΣ, «Κοινοτική πολιτική κρατικών ενισχύσεων: διαδικασία και δικαιώματα των ενδιαφερόμενων μερών», ΔηΣΚΕ 2/2004, 136 επ.
- Α. ΜΕΤΑΞΑΣ, «Η ανάκτηση παράνομων κρατικών ενισχύσεων. Ο ρόλος του εθνικού δικαστή στο σύστημα ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων», ΔΕΕ 8-9/2009, 903 επ.
- Ε. ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Η ανάκτηση των παράνομων κρατικών ενισχύσεων από τις επιχειρήσεις, ΔηΣΚΕ 2/2004, 149 επ.
- Α. ΜΠΟΥΖΙΑΣ, «Ο κοινοτικός μηχανισμός ελέγχου των κρατικών ενισχύσεων - Οι διαδικαστικοί κανόνες», ΕΕΕυρΔ 2001, 549 επ.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ/RUSU, «Οικονομική κρίση και κρατικές ενισχύσεις», ΔηΣΚΕ και αγορά 1/2011, 51 επ.
- Α. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ, Πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις στην έννοια της κρατικής ενίσχυσης, ΔΗΣΚΕ, Τεύχος 2/2004.
- Γ. ΣΟΥΡΛΙΓΚΑΣ, «Οι κρατικές ενισχύσεις στο κοινοτικό δίκαιο και η εφαρμογή τους στον τομέα της ενέργειας», ΕΕΕυρΔ 1:2007, 37 επ.
- Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, «Η έννοια των κρατικών ενισχύσεων κατά το κοινοτικό δίκαιο και οι συνέπειες της παραβίασης του άρθρου 93 παρ. 3 της Συνθήκης ΕΚ», ΕΕΕυρΔ 4:1995, 825 επ.

- Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, «Οι κρατικές ενισχύσεις στο κοινοτικό δίκαιο και η εφαρμογή τους στον τομέα της ενέργειας», ΕΕΕυρΔ 1/2007, 37επ.
- Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, «Κρατικές ενισχύσεις υπό το φως της οικονομικής κρίσης», Ευρωπαϊών Πολιτεία, τ. 1/2009.

Ξενόγλωση Αρθρογραφία:

- BIONDI/EECKHOUT/FLYNN, The Law of State Aid in the European Union, Oxford University Press 2005.
- GIANNAKOPOULOS, «The Right to Bring an Action before the European Courts against the Various Decisions of the Commission in State Aid Cases», Journal of World Competition 23, 2000.
- JOSEPHINE STEINER, LORNA WOODS, CHRISTIAN TWIGG-FLESNER, EU Law, Oxford University Press, 9th Edition, 2006.
- M. KARPENSCHIF, «La récupération des aides nationales versées en violation du droit communautaire à l' aune du règlement no 659/1999: du mythe à la réalité» RTD eur, 37(3), juill-sept. 2001.
- J-P KEPPE, «(R) evolution dans le système communautaire de contrôle des aides d'état», Revue du Marché Unique Européen 2/1998.
- S. MORSON, « La récupération des aides octroyées par les Etats en violation du traité C.E.E.», Rev. Droit Communautaire, 1990.
- NICOLAIDES, "Control of State Aid in the European Union, Compliance, Sanctions and Rational Behaviour", World Competition 25(3),2002.
- PAUL P. CRAIG, Gráinne De Búrca, EU Law, Texts, Cases and Materials, Oxford University Press, 4th Edition, 2008.
- M.PITTIE, W.EYSKENS, « La recuperation des aides d' Etat contraires au traité CE». Journal des tribunaux- Droit européen, 1998.

Πρωτογενείς Πηγές

- Σύνταγμα της Ελλάδας, (Όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27 Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων).

Πράξεις των Οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

- Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 994/98 του Συμβουλίου της 7ης Μαΐου 1998 για την εφαρμογή των άρθρων 92 και 93 της συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σε ορισμένες κατηγορίες οριζόντιων κρατικών ενισχύσεων, ΕΕΕΚ L 142 της 14.5.1998, σ. 1 έως 4.
- Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 659/1999 του Συμβουλίου της 22ας Μαρτίου 1999 για τη θέσπιση λεπτομερών κανόνων εφαρμογής του άρθρου 93 της συνθήκης ΕΚ, ΕΕΕΚ L 83 της 27.3.1999, σ. 1 έως 9.
- Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 69/2001 της Επιτροπής, της 12ης Ιανουαρίου 2001, για την εφαρμογή των άρθρων 87 και 88 της συνθήκης ΕΚ στις ενισχύσεις ήσσονος σημασίας, ΕΕΕΚ L 10 της 13.1.2001, σ. 30 έως 32.
- Κανονισμός 734/2013 του Συμβουλίου για την τροποποίηση του διαδικαστικού Κανονισμού (ΕΕ L 204/31-7-2013).
- Οδηγία 80/723/ ΕΟΚ της Επιτροπής της 25 Ιουνίου 1980 περί της διαφάνειας των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των κρατών μελών και των δημοσίων επιχειρήσεων, ΕΕΕΚ Ελληνική ειδική έκδοση, κεφ.8, Τόμος 1.
- Οδηγία του Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2003/87/ΕΚ, άρθρο 11, παράγραφος 3, ΕΕ L 275, 25-10-2003.
- Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με τη μέθοδο εφαρμογής του άρθρου 92 παράγραφος 3 α και γ στις περιφερειακές ενισχύσεις, ΕΕ C 212, 12-8-1988.
- Ανακοίνωση της Επιτροπής της 15-11-1994 «Εφαρμογή των άρθρων 92 και 93 ΣυνθΕΚ και 61 ΣυμφΕΟΧ στις κρατικές ενισχύσεις στον τομέα της αεροπορίας», άρθρο 33.

- Ανακοίνωση σχετικά με την «συνεργασία μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και της Επιτροπής στον τομέα των κρατικών ενισχύσεων», EE C 312/23-11-95.
- Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με στοιχεία κρατικής ενίσχυσης στις πωλήσεις γηπέδων- οικοπέδων και κτιρίων από τις δημόσιες αρχές, EE C 209, 10-7-1997, σ. 3.
- Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με την εφαρμογή των κανόνων για τις κρατικές ενισχύσεις στα μέτρα που σχετίζονται με την άμεση φορολογία των επιχειρήσεων, EEEK C 384 της 10.12.1998, σ. 3 έως 9.
- Ανακοίνωση της Επιτροπής για την εφαρμογή των άρθρων 87 και 88 της συνθήκης ΕΚ στις κρατικές ενισχύσεις με τη μορφή εγγυήσεων, EEEK C 71 της 11.3.2000, σ.14 έως 18.
- Ανακοίνωση της Επιτροπής για μια αποτελεσματική εφαρμογή των αποφάσεων της Επιτροπής με τις οποίες τα κράτη μέλη διατάσσονται να ανακτήσουν παράνομες και ασυμβίβαστες κρατικές ενισχύσεις (2007/C 272/05).
- Απόφαση της Επιτροπής 93/349/ EOK, EEEK L 143, 15-6-1993, σ. 0007-0016.
- 20η έκθεση της Επιτροπής για τον Ανταγωνισμό (1990) σελ. 149 επίσης και 21η Έκθεση, (1992) σελ. 192.
- Κοινοτικό Πλαίσιο για τις ενισχύσεις στην υφαντουργία SEC (71) 363 Final Ιούλιος 71.
- Κοινοτικό Πλαίσιο για τις ενισχύσεις στην βιομηχανία συνθετικών ινών, EE C-94/11, 30-3-1996.
- Κοινοτικό Πλαίσιο για τις ενισχύσεις στην αυτοκινητοβιομηχανία, EE C-279/1, 15-9-1997.
- Ανακοίνωση 94/ C- 350/07 σχετικά με την εφαρμογή των άρθρων 92 και 93 στον τομέα της αεροπλοΐας, EE C-350, 10-12-1994.
- Σύσταση της Επιτροπής της 6ης Μαΐου 2003 σχετικά με τον «ορισμό των πολύ μικρών, των μικρών και των μεσαίων επιχειρήσεων», EE L 124/20-5-2003 και παράρτημα αυτής.

Ενδεικτική Νομολογία των Δικαστηρίων της ΕΕ:

- ΔΕΚ, 21-2-1961, Steenkolenmijnen/Haute Autorite, υπόθεση 30/59, Συλλ. 1961, σελ. 1.
- ΔΕΚ, 12-7-1973, C-70/72, Επιτροπή κατά Γερμανίας, 1973, Συλλογή 1973, σελ 609 σκ. 13 & 20, και σελ. 813, σκέψη 13.
- ΔΕΚ, 11-12-1973, Lorenz, 120/73, Συλλ. 1972-1973, σελ. 815.
- ΔΕΚ, 2-7-1974, 173/73 Ιταλία κατά επιτροπής, Συλλ. 1974, σελ. 709.
- ΔΕΚ, 13-11-1975, υπόθ. 26/75, General Motors κατά Επιτροπής Συλλ. 1975, σελ. 425.
- ΔΕΚ, 22-3-1977, Steinike and Weinling, υπόθεση 78/76, Συλλ. 1977, σελ. 575 & 595 σκ. 14
- ΔΕΚ, υπόθεση 106/1977, Simmenthal, Συλλ. 1978, σελ. 239 παράγραφος 16.
- ΔΕΚ, 17-9-1980, Philip Morris, C- 730/79, σελ. 2671.
- ΔΕΚ, C-188/80, Γαλλία κατά Επιτροπής, 6-7-1982 Συλλ. 1982, σελ. 2545.
- ΔΕΚ, C- 190/80, Ηνωμένο Βασίλειο κατά Επιτροπής, 6-7-1982 Συλλ. 1982, σελ. 2545.
- ΔΕΚ, 10-03-1983, υπόθ. 172/82, Fabricants raffineurs d'huile de graissage / Inter-Huiles, Συλλ. 1983, σελ. 555.
- ΔΕΚ, 14-11-1984, C-323/82, Intermills vs Commission, Συλλ. 1984, σελ. 3809.
- ΔΕΚ, 169/84, CdF Chemie AZF, Συλλ. 1990, σελ. I-3083 (υπόθεση με φωταέριο).
- ΔΕΚ, 30-1-1985, υπόθεση 290/83, Επιτροπή κατά Γαλλίας, Συλλ. 1958, σελ. 439.
- ΔΕΚ, 7-2-1985, υπόθεση. 240/83, Association de defense des bruleurs d' huiles usages (ABDHU) Συλλ. 1985, σελ. 531.
- ΔΕΚ, 72/87, Executif regional wallon και SA Glaverbeg κατά Επιτροπής, Συλλ. 1988, 1573 (επιδότηση επιτοκίου).
- ΔΕΚ, 7-7-88, υπόθεση 57/86, Επιτροπή κατά Ελλάδος, Συλλ. 1988, 2855 (επιδότηση επιτοκίου).
- ΔΕΚ, C-213/89, The Queen/ Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd, 19-6-90, Συλλ. 1990, I- 2433.
- ΔΕΚ, 21-3-1990, C-142/87, Επιτροπή κατά Βελγίου, Συλλ. 1990, σελ. I-959.
- ΔΕΚ, 21-3-1991, C-303/88, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλ. 1990, σελ. I-1433.
- ΔΕΚ, 21-3-1991, C-305/89, Ιταλία κατά Επιτροπής (Alfa Romeo), Συλλ. 1991, σελ. 1603, (αύξηση κεφαλαίου).

- ΔΕΚ, 21-11-1991, Federation National du Commere Extérieur des Produits Alimentaires και οι λοιποί κατά Γαλλίας, C-354/90, Συλλ. 1991, σελ. I- 5505, σκ. 10.
- ΔΕΚ, 17-3-1993, C- 72/91 και C- 73/91, Sloman Neptum, Δελτίο Νμλγ 9-93, Συλλ. 1993, σελ. I-887.
- ΔΕΚ, 10-06-1993, C-183/91, Επιτροπή κατά Ελλάδας, Συλλογή 1993, σελ. I-3131.
- ΔΕΚ, 12-7-1993, Επιτροπή κατά Γερμανίας, C-70/72 1973, Συλλ. 813, σκ.13.
- ΔΕΚ, 15-3-1994, Banco Exterior de España, υπόθεση C-387/92, Συλλ. I-877, σκέψη 13.
- ΔΕΚ, 14-9-1994, Συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-278/92, C-279/92 και C-280/92 Ισπανία κατά Επιτροπής, (υφαντουργία & υποδηματοποιία), Συλλογή 1994, σελ. I-4103, σκέψη 75.
- ΔΕΚ, 23-02-1995, C-349/93, Συλλογή 1995, σελ. I-343.
- ΔΕΚ, 4-4-1995, C-348/93, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλ. 1995, σελ. I-673 (σκέψη 26).
- ΔΕΚ, απόφαση 11-7-1996, SFEI και λοιποί κατά La Poste, C-39/94, Συλλ. 1996, σελ. I-3547, σκ.49.
- ΔΕΚ, 14-1-1997, C-169/95 Ισπανία κατά Επιτροπής, Συλλ. 1997, σελ. I-135 (σκέψη 47).
- ΔΕΚ, T- 106/95, Federation française des sociétés d'assurances (FFSA), 27-2-1997, Συλλ. 1997, σελ. II- 229.
- ΔΕΚ, C-24/95, 20.03.1997, Land Rheinland-Pfalz / Alcan Deutschland GmbH, Συλλ. 1997, I-1591.
- ΠΕΚ, 30-4-1998, City Flyer Express κατά Επιτροπής, Συλλ. 1998-II, σελ. 757.
- ΔΕΚ 17-6-1999, C-7597, Βέλγιο κατά Επιτροπής (Maribell), Συλλ. 1999, σελ. I-3671.
- ΠΕΚ, 15-12-1999, T-132 & 143/96, Freistaat Sachsen και Volkswagen, Συλλ. 1999, σελ. II-3663.
- ΠΕΚ, 10-5-2000, T-46/97, SIC κατά Επιτροπής, Συλλ. 2000-II, σελ. 2125.
- ΠΕΚ, 13-6-2000, T-204 και 270/97, EPAC κατά Επιτροπής, Συλλ. 2000-II, σελ. 2267.
- ΔΕΚ, 27-6-2000, Επιτροπή κατά Πορτογαλλίας, υπόθεση C-404/97, Συλλ. 2000, σελ. I-4897.
- ΠΕΚ, 29-9-2000, T-55/99, Confederation Española de Transporte de Mercancías (CETM) κατά Επιτροπής, Συλλ. 2000-II, σελ. 3207.
- ΠΕΚ, 12-12-2000, T-296/97, Alitalia κατά Επιτροπής, Συλλ. 2000-II, σελ. 3871.
- ΠΕΚ, 14-12-2000, T- 613/97, Ufex, Συλλ. 2000-II, σελ. 4055.
- ΔΕΚ, 9-10-2001, Ιταλική Δημοκρατία κατά της επιτροπής, υπόθεση C-400/99, Συλλ. Σελ. I-7303, σκ.47.
- ΔΕΚ, 22-11-2001, C-53/00, Ferring, Συλλ. 2001, σελ. I-9067.

- ΠΕΚ, 20-3-2002, T-175/99, UPS Europe SA κατά Επιτροπής, Συλλ. 2002-II, σελ.1915.
- ΔΕΚ, 13-6-2002, C-382/99, Κάτω Χώρες κατά Επιτροπής, Συλλ. 2002, σελ. I-5163 (σκέψη 89).
- ΔΕΚ, 16-5-2002, C-482/99, Γαλλία κατά Επιτροπής, (Stardust Marine) Συλλ. 2002, σελ. I-4397.
- ΠΕΚ, 11-7-2002, T-152/99, Hijos de Andres Molina, SA (HAMSA) κατά Επιτροπής, Συλλ. 2002-II, σελ. 3049.
- ΠΕΚ 10-4-2003, SCOTT κατά Επιτροπής, T- 366/00, σκ.51.
- ΔΕΚ, 8-5-2003, C-328/99 και C-399/00, Seleco, Συλλ. 2003, σελ. I-4035 (σκέψη 65-66).
- ΔΕΚ, 27-11-2003, συνεκδ. Υποθέσεις C-34/01 ως C-38/01, Enisorse , Συλλ. 2003, σελ. I-14243.
- ΠΕΚ, 16-3-2004, T-157/01, Danske Busvognmoend κατά Επιτροπής (Combust), Συλλ. 2004-II, σελ. 917.
- ΔΕΚ, 29-4-2004, C-298/00P, Ιταλία κατά Επιτροπής, Συλλ. 2004, σελ. I-4087.
- ΔΕΚ, 29-4-2004, C-159/01, Κάτω Χώρες κατά Επιτροπής, Συλλ. 2004, σελ. I-4461.
- ΔΕΚ, 29-4-2004, Ελλάς/ Επιτροπή, C-278/00, Συλλ., σελ. I-3997.
- ΔΕΚ, 15-7-2004, C-501/00, , Ισπανία κατά Επιτροπής, Συλλ. 2004, σελ. I-6717.
- ΔΕΚ, 11-11-2004, C-73/03, Ισπανία κατά Επιτροπής.
- ΔΕΚ, 6-10-2005, SCOTT κατά Επιτροπής, C-276/03P.
- ΔΕΚ, 15-12-2005, Επιτροπή κατά Ιταλίας, C-66/02, Συλλ., σελ. I-10901, σκ. 139-140.
- ΔΕΚ, 15-12-2005, Unicredito Italiano, C-148/04, Συλλ., σελ. I-11137, σκ. 72-78.
- ΔΕΚ 23-2-2006, Atzeni κ.λ.π. C-346/03 και C-529/03, Συλλ. 2006, σελ. I-1875.
- ΔΕΚ, C-529/03, Atzeni και λοιποί, Συλλ. 2006, σελ. I-1875.
- ΔΕΚ, C- 119/06, CELF, Συλλ. 2008, I-469, σκ.45,46, 49, 52 & 55.
- ΔΕΚ, 5-10-2006, Transalpine Olleitung in Osterreich, C- 368/04, Συλλ. 2006, σελ. I-9957, σκ.39.
- ΠΕΚ, 28-11-2008, Hotel Cipriani/ Επιτροπή, T-254/00, T-270/00 και T-277/00.
- ΔΕΚ, 22-12-2010, C- 304/09, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλογή 2010, σ. I-13903, σκέψη 57 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία.
- ΔΕΕ, 13-10-2011, Deutsche Post AG κατά Επιτροπής συνεκδικαζόμενες υποθέσεις σε C-463/10P και C-475/10P, Συλλ. 2011.
- ΔΕΕ, 8-12-2011, France Telecom, C-8110/P, σκ. 81.
- Απόφαση Γενικού Δικαστηρίου, 8-10-2014, T-542/11.

Εθνική Νομοθεσία - Νομολογία:

- Απόφαση 857/2013 ΜπρΑθηνών
- Απόφαση 860/2013 ΜπρΑθηνών
- Ν.3220/2004 ΦΕΚ 28/1/2004
- Ν.1587/1950 ΦΕΚ 294 Α
- ΦΕΚ 277Α της 5/10/1973 (Ελληνικός Μεταλλευτικός Κώδικας του 1973)
- Ν.4002/2011 ΦΕΚ 180 Α
- Ν.4152/2013 ΦΕΚ 107 Α